

Izvirni naslov dela: POZABLJENI JUNAK - FRANC MRAK 1907-1942

Avtor: Damjan Renko

Založnik: Krajevna organizacija borcev za vrednote NOB Kokrica, Cesta na Brdo 30, Kranj

Recenzent: Dr. Martin Premk

Lektoriranje: Brigita Fojkar

Oblikovanje in elektronski prelom: dipl. inž. el. Ladislav Nikšič

Fotografsko gradivo: Niko Drinovec (osebni arhiv), Pavel Debeljak (osebni arhiv), Jurij Mrak (osebni arhiv), Franc Škofic (osebni arhiv), Stefan Wagner, Vito Globočnik, Damjan Renko;

Dokumentarno gradivo: Niko Drinovec (osebni arhiv), Jurij Mrak (osebni arhiv), Brane Sotošek (skica).

Tisk: TISKARNA GTO KOŠIR, d. o. o., Zgornje Bitnje 277, Žabnica.

Naklada: 300 izvodov

Javni financirji: Krajevna skupnost Kokrica, Občina Tržič

Kranj, februar 2016

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.452)"1941"

929Mrak F.

RENKO, Damjan

Pozabljeni junak Franc Mrak 1907-1942 / Damjan Renko ; [fotografsko gradivo Niko Drinovec ... [et al.]. - Kranj : Krajevna organizacija borcev za vrednote NOB Kokrica, 2016

ISBN 978-961-6681-44-5

283342336

Brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnika avtorskih pravic je prepovedano reproduciranje, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnemkoli obsegu ali postopku, vključno s fotokopiranjem, snemanjem, tiskanjem ali shranitvijo v elektronskih medijih. Avtor se je trudil, da bi poiskal vse lastnike avtorskih pravic. Če v kakšnem primeru ni naveden pravi lastnik, bo to storjeno ob prvi priložnosti.

Damjan Renko

POZABLJENI JUNAK

FRANC MRAK 1907-1942

2016

ZAHVALA AVTORJA

Zahvaljujem se vsem, ki so mi zaradi spoštovanja do narodove preteklosti kakorkoli pomagali rekonstruirati dogodke iz prvega obdobja NOB na ožjem kranjskem območju. Vsekakor je tu na prvem mestu Jurij Mrak, sin junaka te zgodbe in prvega komandirja Kranjske čete Franca Mraka, ki mi je razgrnil nekaj skrivnostnih tančic o življenju svojega očeta - partizana. Seveda so bili tu še drugi, nič manj pomembni posamezniki, ki so pomagali pri nastajanju te knjige, a vseh, žal, ne morem omeniti na tem mestu. Vsekakor pa mednje sodijo Niko Drinovec (sin pokojnega Petra Drinovca) in Pavel Debeljak (bratranec Jurija Mraka), oba s Kokrice, ter Franc Škofic mlajši (sin pokojnega Franca Škofica-Pipe) z Ilovke, ki so bodisi z dokumenti in fotografijami iz družinskih arhivov bodisi svojimi spomini pripomogli k popolnejši vsebini. Moja zahvala velja tudi Branetu Virantu, aktualnemu predsedniku Krajevne organizacije borcev za vrednote NOB Kokrica, ki je v meni vzbudil tisti ogenj, ki ni pojenjal dokler nisem dokončal te knjige. Moja posebna zahvala velja tudi recenzentu dr. Martinu Premku, lektorici ge. Brigiti Fojkar in dipl. inž. el. Ladislavu Nikšiču, ki so v veliki meri poskrbeli za to, da je publikacija izšla v končni obliki. In čisto na koncu se moram zahvaliti osebi, ki mi je tako kot vedno do sedaj v življenju stala ob strani in me vzpodbujala, da sem vztrajal - moji ženi Barbari.

Moja posebna zahvala pa velja tudi vsem tistim, ki so finančno podprli izid te knjige.

Damjan Renko

KAZALO

1. RECENZIJA	5
2. UVOD	8
3. FRANC MRAK 1907–1941	8
4. DESETLETJE PRED 2. SVETOVNO VOJNO	16
4.1 Stanje na Balkanu pred 2. svetovno vojno	16
4.2 Stanje v vojski Kraljevine Jugoslavije v letu 1941	17
4.3 Obrambni načrti Kraljevine Jugoslavije	19
4.4 Nemški načrti	20
4.5 Aprilska katastrofa	20
5. VOJNA	21
5.1 Okupacija severozahodne Slovenije	22
5.2 Stanje na Gorenjskem	29
6. USTANOVE SIPO IN SD TER NJHOVA DEJAVNOST	32
6.1 Komandant SIPO in SD na Bledu	33
6.2 Izpostava gestapa v Kranju	45
6.3 Oporišče »Sonderkommando Kraus« v Šentvidu pri Ljubljani	50
6.4 Izpostave SD	53
6.5 Seznam centrov nemške obveščevalne službe na Gorenjskem	55
7. PRIPRAVE ZA BOJ PROTI OKUPATORJEM NA RAVNI SLOVENIJE	57
7.1 Priprave za boj proti okupatorju na ravni Gorenjske	59
7.2 Priprave za boj proti okupatorju na ravni vojno- revolucionarnega komiteja za kranjsko okrožje	61
7.3 Franc Mrak na zdravljenju v Ljubljani	74
7.4 Ocena prvega obdobja oboroženega upora na Gorenjskem	79
8. BEGUNJSKI ZAPORI	80
8.1 Begunjski zapori med okupacijo	82
8.2 Nečloveške okupatorjeve metode	84
8.3 Franc Mrak v begunjskih zaporih	87
9. ZAKLJUČEK	88
10. UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA	98
10.1 Publikacije	98
10.2 Spletni viri	99
10.3 Dokumenti	100

10.4 Fotografije.....	100
11. OPOMBE	100
12. SEZNAM IZRAZOV IN KRATIC.....	103

1. RECENZIJA

2. svetovna vojna, največji spopad v zgodovini človeštva, je bila največja in najbolj krvava vojna tudi za Slovence. V našo deželo je vdrla leta 1941 in o tem letu govori tudi knjiga Damjana Renka o Francu Mraku, poveljniku ene prvih partizanskih enot po začetku partizanske vstaje. Slovenci so med 2. svetovno vojno v boj proti fašističnim silam prispevali več, kot se je lahko od njih pričakovalo ter so bili med prvimi in najbolj zagrizenimi borci proti fašističnemu nasilju. Partizanska vstaja in prvi odpor sta se začela ravno na Gorenjskem, ki jo je po aprilski vojni zasedla Nemčija in nemudoma začela uveljavljati svojo nasilno oblast. Nemci so na svojih zasedenih območjih postali popolni gospodarji, ki so lahko Slovence metali iz služb, jim plenili posest, jih izgnali v tujino ter jih zaprli ali ubili. Pri tem niso imeli zadržkov, saj je bilo Slovencem namenjeno uničenje. Pomagali so si z obsežno in nasilno varnostnopolicijsko sestavo, ki je delovala z roko v roki oziroma pod nadzorom nacistične stranke. Slovenci so se za odpor odločili že nekaj tednov po zasedbi z ustanovitvijo OF. Z začetkom vojne proti Sovjetski zvezi, ko se je pričakoval hiter poraz nacistične Nemčije, je padla odločitev tudi za oboroženo vstajo. Prvi oboroženi napadi leta 1941 so se začeli ravno na Gorenjskem, kjer je OF ob pomoči razvejane mreže KP začela z ustanavljanjem prvih partizanskih skupin in čet. Že kmalu po začetku vstaje so se čete začele združevati v bataljone in poveljnik ene od prvih čet na Gorenjskem je bil tudi predvojni komunist Franc Mrak. Njegova četa bi morala v sklopu novoustanovljenega Storžiškega bataljona v začetku avgusta 1941 napasti kaznilnico v Begunjah, vendar so nemške sile bataljon presenetile in razbile. Franc Mrak je bil med napadom ranjen, vendar se mu je uspelo prebiti domov. Uspešno so ga tudi prepeljali na zdravljenje v Ljubljano, kjer je bil izdan in so ga nato italijanske oblasti predale Nemcem. Ti so ga odpeljali v begunjske zapore ter ga po mučenju ustrelili kot talca skupaj z ostalimi talci, ki so bili ustreljeni januarja 1942, in sicer kot maščevanje nemških oblasti zaradi decembrske vstaje na Gorenjskem. Usoda Franca Mraka je natančno opisana v knjigi Damjana Renka, ki je življenje in usodo Franca Mraka opisal predvsem na podlagi osebnih virov in pričevanj ter tako osvetlil marsikatero podrobnost iz njegovega življenja. Dodatno vrednost k opisu njegovega življenja dajejo tudi zbrane osebne fotografije. Na podlagi drugih virov, tako tiskanih izdaj

in dokumentov kot ostalih, je v knjigi podrobno opisano dogajanje v letih pred vojno in v prvem letu vojne, predvsem vojaško stanje v bivši jugoslovanski vojski ter vojna aprila 1941, ki je za jugoslovansko vojsko ter s tem za Slovence pomenila veliko katastrofo. Pisec je podal tudi natančen opis nemške varnostnopolicijske sestave na Gorenjskem med 2. svetovno vojno. Marsikdo bo presenečen, kakšen obširen in nasilen varnostni sestav so uporabljali nacisti na Gorenjskem že od samega začetka zasedbe. Varnostne in policijske službe so bile pod nacisti neposredno v službi njihovih načrtov ter pod okriljem zloglasne organizacije SS, zato so bili varnostni in policijski vodje vedno najbolj zagrizeni nacisti in SS-ovci. Ravno na Gorenjskem je delovalo nekaj najbolj sprevrženih in okrutnih nacistov, ki so bili zloglasni tudi po ostalih delih Evrope. Danes je zbledel spomin na to, da so nacistični osvajalci želeli izbrisati Slovence z Gorenjske, prav tako pa s Štajerske, ki so ju imeli za »zgodovinsko« nemške dežele. Ponekod zasledimo celo navdušenje nad nemško zasedbo ter hlapčevsko čaščenje medvojne nemške oblasti in nemškega »reda«, ki je vladal med 2. svetovno vojno. Žal se pozablja, da je bil ta »red« namenjen le Nemcem in tistim, ki so jim vdano pomagali, večini Slovencev pa je bilo namenjeno le trpljenje in izginotje. Zato so prav danes še bolj dobrodošle knjige, kot je knjiga o Francu Mraku, ki osvetljujejo takratni čas in dogodke. Mnogi Slovenci so se kot pričujoči junak takrat odločili za boj proti nemški zasedbi in za boljše življenje kot je bilo pred vojno v kraljevini Jugoslaviji, ki je temeljila na gospodarskem izkoriščanju in političnem zatiranju. Žal so mnogi med njimi morali za to dati svoja življenja, na kar se danes prepogosto pozablja. Morda se je na koga od njih, tudi na Franca Mraka, pozabilo že kmalu po 2. svetovni vojni, o čemer so odločali tisti, ki so 2. svetovno vojno preživeli. Vojna je prinesla premnogo žrtev in tudi zato se je ime marsikoga, ki je daroval svoje življenje, kmalu izgubilo. A vendar so junaki kot je Franc Mrak, ki so med prvimi dali svoje življenje za svobodo, bolj kot takoj po drugi svetovni vojni žal pozabljeni v današnjem času. Danes je ta pozaba prepogosto namerna, poskuša se celo izbrisati spomin na takšne junake. Takšnih škodljivih poskusov je celo vedno več in niso nič drugega kot zlorabljanje zgodovine v politične namene. NOB je očitno marsikomu v tujini in doma stopil na žulj, ki kar ne preneha boleti. Zato so nove knjige o obdobju 2. svetovne vojne, ki resnično in na podlagi dejstev opisujejo velike dogodke in velike ljudi v naši zgodovini, vedno zaželeni,

dobrodošle in predvsem vedno bolj potrebne. Upamo lahko, da bosta ves v to knjigo vloženi trud in čas povrnjena s tem, da bo ta knjiga postala pomemben prispevek k poznavanju naše preteklosti, ki nam nudi verne dokaze, kakšna junaštva lahko naredijo posamezniki in tudi cel narod, če ga vodijo prave vrednote. Brez knjig, kot jo je o Francu Mraku napisal Damjan Renko, plemenitih izkušenj naše preteklosti ne bo možno povezati s sedanostjo.

Dr. Martin Premk

Človek se ne rodi samo zase, temveč tudi za domovino. (Platon)

2. UVOD

Nastanku pričujoče monografije je botroval sproščen pogovor v ožjem krogu tovarišic in tovarišev, kateri kljub generacijskim razlikam in eroziji družbenih vrednot še vedno pravilno razumemo pomen ohranjanja vrednot narodnoosvobodilne borbe, ki jo v zadnjih letih slovenski desni politični pol vztrajno poskuša po eni strani oblatiti in razvrednotiti, po drugi strani pa si z vsemi močmi prizadeva na piedestal narodovega spomina povzdigniti sodelavce okupatorjev vseh barv, ki so tem pomagali pri poskusu izničenja lastnega naroda. Na začetku je bila torej ideja o tem, kako pozabi časa iztrgati drobce o življenju in delu znanih krajanov Kokrice. Pri tem kot eden najbolj zaslužnih organizatorjev oboroženega odpora proti nemškemu okupatorju na ožjem kranjskem območju nedvomno izstopa Franc Mrak. Njegov prispevek je po 73 letih iz neznanih razlogov že utonil v pozabo, oziroma ta nikoli ni bil historično ovrednoten in kot tak predstavljen mlajšim generacijam.

V projektu so bili uporabljeni redki literarni in spletni viri, publikacije, brošure, članki, dokumenti, fotografije ter tudi ustni viri. Prvotna idejna zamisel je obsegala sestavo krajše brošure, ki pa je sčasoma presegla okvire in prerasla v spominsko biografijo, s katero je poskušal avtor v poljudni in čim bolj strnjeni obliki zajeti in opisati družbena dogajanja v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja na območju takratne kraljevine Jugoslavije, Gorenjske ter takratnem kranjskem okrožju. Sledi kronološki opis okupacije, zločinskih metod in nečloveških ukrepov nemškega okupatorskega aparata ter opis nastajanja prvih partizanskih čet ter sploh prvega partizanskega bataljona v Sloveniji na ožjem kranjskem območju. Skozi celoten tekst je avtor poskušal čim bolj tekoče in nazorno vtkati tudi življenjsko zgodbo osrednjega junaka Franca Mraka, ki si je nedvomno zaslužil posebno mesto, saj je za ohranitev svojega naroda in njegovo svobodo daroval največ, kar je imel - svoje življenje.

3. FRANC MRAK 1907–1941

Junak naše zgodbe, Franc Mrak, se je rodil 19. 11. 1907 na Kokrici pri

Kranju očetu Lovrencu in materi Mariji, rojeni Debeljak. Šestčlanska delavska družina, v kateri so bili poleg Franca še starejša brat Lovrenc in sestra Micka ter mlajša sestra Angela, je živela na domačiji "Pr Bokavc" (danes Cesta na Brdo 32) skupaj s sorodniki iz družine Debeljak. Nekje v letu 1930 je Lovrenc Mrak v bližini kupil manjšo, starejšo stanovanjsko hišo »Pr Poležetu« (danes Partizanska cesta 1) in se s svojo družino preselil vanjo.

V letu 1925, ko je Franc Mrak postal polnoleten, je moral v skladu z vojaško obveznostjo, ki je takrat veljala v Kraljevini SHS, oditi na osemnajstmesečno služenje vojaškega roka. (Rekonstrukcija življenja Franca Mraka med leti 1907–1936 je bila zaradi časovne oddaljenosti ter pomanjkanja pisnih in ustnih virov žal neuspešna, op. p.). V tistem času je vas Kokrica še spadala v takratno občino Predoslje.¹ Franc Mrak je kot delavec in član takratne KPJ spoznaval vso krivičnost tedanjega kapitalističnega družbenega reda. Zatirani in zaničevani kranjski tekstilni delavci so tako v letu 1936 organizirali eno največjih stavk v Kraljevini Jugoslaviji. Kot dobra organizatorja sta se takrat izkazala tudi Franc Mrak in njegov prijatelj Andrej Kmet iz bližnjih Predoselj. S svojim revolucionarnim načinom delovanja sta v tem obdobju pridobila veliko število simpatizerjev. Tu je potrebno povedati, da so bili v letu 1936 obupna beda, naraščajoča brezposelnost in nemogoči delovni pogoji glavni vzroki, ki so sprožili veliko tekstilno stavko v Sloveniji.² Češki kapitalistični lastniki so bili lastniki večine slovenske tekstilne industrije. Že zdavnaj odsluženi delovni stroji in skoraj zastoj delovna sila so jim bili dobri le za kovanje dobičkov. Naraščajoče množice brezposelnih so vsakodnevno trkale na vrata in bile pripravljene delati za najnižje mezde. Češki mojstri so bili največkrat le v vlogah priganjačev, ki so se nad delavci znašali celo s pretepanjem. Tekstilna stavka je bila tako le del splošnega stavkovnega vala, ki je takrat zajel okoli 16.000 slovenskih delavcev v kovinarstvu, gradbeništvu, papirni industriji ter cestnih železnicah. Pobuda za stavko je prišla iz vrst KPJ, ki je edina poskrbela za enotnost do tedaj razcepljenih sindikatov. Stavka tekstilnih delavcev se je v Kranju pričela 20. 8. 1936, in sicer v tovarnah Jugočeška in Jugobruna, pridružile pa so se jima tudi druge kranjske tovarne. Od tod je stavkovna iskra preskočila še v Tržič, Škofjo Loko, Ljubljano, Vižmarje, Prebold, Kočevje in celo v Maribor.

Delavci so takrat v bistvu prvič v zgodovini z organiziranim posegom v kapitalistično lastnino zasedli tovarne in ostali v njih vse do 23. 9. 1936, ko

Desno rojstna hiša Franca Mraka (»Pr Bokavc«) ob vodni ujmi leta 1976

Foto: arhiv Pavel Debeljak

Kokrica, družini Mrak in Debeljak doma na vrtu »Pr Bokavcu« okoli leta 1916

Foto: arhiv Pavel Debeljak

Kokrica, Poležetova hiša na Partizanski cesti 1

Foto: arhiv Niko Drinovec

se je stavka končala z nasiljem. Takratni notranji minister dr. Anton Korošec iz vrst SLS je namreč v Kranj poslal poln vlak do zob oboroženih orožnikov. Ti so ponoči z gumijevkami in s puškinimi kopiti izgnali stavkajoče delavce iz tovarn v reko Savo in jih razpodili po bližnjih gozdovih. Nazadnjaški režim je v nadaljevanju ostro obračunal z upornimi delavci, še posebej pa s komunističnimi organizatorji stavke. V tej stavki se je nekaj zavednih kranjskih delavcev še posebej izkazalo, zaradi česar je bilo dvajset izmed njih sprejetih v komunistično partijo, med njimi tudi Franc Mrak. Vse te kranjske komuniste so delodajalci po stavki odpustili (za Franca Mraka ni ugotovljeno, kje je bil zaposlen, op. p.), zaradi česar so v Stražišču pri Kranju nato ustanovili svojo tekstilno zadrugo.³

Po pripovedovanju Jurija Mraka, sina padlega komandirja Franca Mraka, je le-ta v letu 1936 spoznal svojo ženo Marijo, rojeno Bukovnik. Doma je bila z Zgornje Bele in je mimo domačije "Pr Poležetu" na Kokrici (nekdaj Cesta na Belo 70, danes Partizanska ulica 1, op. p.), kjer je takrat živel oče, vsak dan hodila peš na delo v tekstilno tovarno Jugobruna v Kranju. Med njima se je rodila ljubezen in v letu 1937 sta se poročila ter se nastanila na očetovem domu na domačiji "Pr Bokavc". Istega leta se jima je rodila hčerka Marta, ki pa je nato v starosti enajst mesecev umrla zaradi pljučnice. V letu 1938 sta si oče in mama na domači parceli na Kokrici z velikimi odrekani zgradila novo hišo na naslovu Cesta na Brdo 57 (prej 28). V tem letu je bil oče zaposlen kot delavec v žagarskem obratu oziroma

Kranj, ženska stavkovna straža v tovarni Jugočeška,

Foto: avtor neznan

Po končani tekstilni stavki v Kranju 23. 9. 1936 režim ostro obračuna z organizatorji stavk. Franc Mrak stoji v drugi vrsti, četrti z desne proti levi.

Foto: avtor neznan

Kokrica, rekonstrukcija hiše Franca Mraka iz leta 1938 (slikanje z izžiganjem lesa)

Foto: avtor neznan

Franco Mrak (1937)

Foto: avtor neznan

mizarski delavnici Franca Gorjanca starejšega s Kokrice. Ta je kmalu za tem zgradil in odprl tudi žagarski obrat na železniški postaji v Kranju. V decembru letu 1938 so v Kraljevini Jugoslaviji potekale splošne parlamentarne volitve in očetov delodajalec Gorjanc, ki je bil politično na strani takratne SLS, je nekako izvedel, da njegov oče na volitvah ni volil nobenega poslanskega kandidata na listi njegove stranke. Seveda mu je to klerikalno usmerjeni lastnik očitno zelo zameril in ga zaradi tega tudi odpustil z dela. V tem delu velja omeniti, da je na omenjenih splošnih parlamentarnih volitvah takrat prepovedana KPS uvrstila svoje kandidate na delavsko-kmečko listo v desetih okrajih, v drugih desetih pa namestnike kandidatov. Ker je režim kandidatom prepovedal nastopati na volilnih zborovanjih, je KPS posegla v agitacijo s pisano besedo.⁴

Iz družinskega arhiva družine Mrak je razvidno, da so se na domu zavednega Slovenca in komunista Franca Mraka ter njegove žene Marije Mrak na Kokrici od druge polovice tridesetih let vse do odhoda Franca Mraka v partizanske vrste odvijali ilegalni sestanki in konference, katerih udeleženci so bili revolucionarji Tomo Brejc, Vida Tomšič, Mira Svetina, Andrej Brovč, Stane Toplak idr. Žena Marija je poleg kuhanja največkrat skrbela tudi za stražo ter organizacijo varnih prenočišč za udeležence teh sestankov.⁵ Franc Mrak se je kmalu zatem zaposlil kot predelavec v takratni tovarni gume "Vulkan", danes bolj poznane kot Sava Kranj.

Kokrica, Franc Gorjanc z delavci v mizarski delavnici (1938) Foto: avtor neznan

Kokrica, žagarski obrat Franca Gorjanca so partizani leta 1943 zaradi dela za okupatorja požgali

Foto: avtor neznan

Kokrica, Franc Mrak s simpatizerji na vrtu gostilne Lakner, predvojna leta (stoji drugi z desne proti levi)

Foto: arhiv Niko Drinovec

Pobudnik njene ustanovitve pri kranjskem mestnem občinskem svetu je bil kranjski industrialec Franjo Sirc. Kot človek je bil oče družaben, rad je igral karte ter balinal.

4. DESETLETJE PRED 2. SVETOVNO VOJNO

V drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja so slovenski komunisti za vodenje svoje organizacije za odpravo socialnega izkoriščanja in obrambo pred vedno bolj napadalnim fašizmom in nacizmom v takratnem kranjskem okraju (sreзу) ustanovili okrožni komite KPJ, ki je bil označen kot kranjsko okrožje. Nastopajoče leto 1941, ko je 2. svetovna vojna v Evropi besnela že drugo leto in je zajela že mnogo držav, je pozornemu spremljevalcu takratnih mednarodnih in domačih družbenopolitičnih dogodkov prinašalo vedno nova in nova presenečenja.⁶ Gorenjsko je takrat že več kot petnajst let z zahodne strani omejeval italijanski fašizem, v letu 1938 pa se je z okupacijo in priključitvijo Avstrije velikemu rajhu pomaknil vse do Karavank tudi nemški nacionalsocializem. Oba sta brez zadržkov iztegovala svoje krvoločne kremlje po naši domovini. Sleherni domoljub je bil v skrbeh, ko je spoznal, da jugoslovanska reakcionarna politika v strahu pred svojim ljudstvom pripravlja kapitulacijo. V tistih usodnih trenutkih je na Gorenjskem krepko stopila v ospredje KPS, ki je že leta nazaj opozarjala na nevarnost nacifašizma in vojne. Tu velja omeniti dejstvo, da so slovenski komunisti takrat še v sklopu KPJ, že vsaj desetletje pred 2. svetovno vojno za vodenje svoje organizacije za odpravo socialnega izkoriščanja in obrambo pred vedno bolj napadalnim fašizmom in nacizmom v takratnem kranjskem okraju (sreзу) ustanovili okrožni komite KPJ, ki je bil označen kot kranjsko okrožje.⁷

4.1 Stanje na Balkanu pred 2. svetovno vojno

Balkan je bil zgodovinsko gledano vedno križišče interesov velikih velesil. Najprej so bile to Velika Britanija, Francija in Rusija, s prihodom Benita Mussolinija in Adolfa Hitlerja na oblast pa sta se zanj začeli zanimati tudi Italija in tretji rajh, čeprav je menil sam Hitler, da se je potrebno Balkanu zaradi težav že na daleč izogniti. Prav zaradi teh interesov so začele balkanske države med seboj sklepati različne medsebojne sporazume, da

bi si tako zagotovile varnost. Tako so leta 1934 Grčija, Jugoslavija, Romunija in Turčija zaradi zagotavljanja večje obrambne sposobnosti pred zunanjim sovražnikom sklenile Balkansko zvezo, ki pa je bila bolj ali manj izrazito nedemokratska in protikomunistična. Leta 1938 je Romunija z Nemčijo sklenila gospodarski sporazum, ki je pomenil popolno podreditev romunskega gospodarstva nemškemu. Temu je leta 1940 sledil še posebni »naftni pakt«, po katerem je Romunija morala Nemčiji prodajati nafto po predvojenih cenah, še istega leta pa so v državo vstopile prve nemške enote. Dne 23. 11. 1940 je Romunija pristopila k trojnemu paktu. Ta pakt z Nemčijo pa je kmalu podrl razmerje moči na Balkanu, zaradi česar je prišlo do zahtev po ozemljih med sosednjimi državami (Sovjetska zveza, Madžarska, Jugoslavija). Svoje ozemelske interese je imela tudi Madžarska, ki ni bila zadovoljna s potekom svojih meja, ki so bile v letu 1920 določene s Trianonskim sporazumom. Ta je s fašistično Italijo začela sodelovati že leta 1927, od leta 1934 dalje pa se je to sodelovanje samo še poglobilo. Za nagrado je Madžarska po nemški okupaciji Češkoslovaške dobila del njenega ozemlja in romunsko Transilvanijo. Leta 1940 je Madžarska izstopila iz društva narodov in pristopila k trojnemu paktu. Še istega leta je z Jugoslavijo podpisala sporazum o nenapadanju, vendar jo je aprila skupaj z Nemčijo, Italijo in Romunijo kljub temu napadla. Pronacistična je postala tudi Bolgarija, ki je le na videz želela ostati nevtralna, vendar je že leta 1938 podpisala tajni bolgarsko-nemški sporazum o oboroževanju, v igri pa je bilo tudi ozemlje Jugoslavije in Romunije, čeprav je sicer Bolgarija z Jugoslavijo leta 1937 sklenila pakt o miru in večnem prijateljstvu. Dne 1. 3. 1941 je tako Bolgarija pristopila k trojnemu paktu. Politično so s želeli polastiti tudi Grčije, ki pa vse do svojega padca leta 1941 ni nikoli podlegla pritisku nacizma in fašizma in si je vse do prizadevala ostati nevtralna kljub temu, da jo je napadla Italija, potem ko je predhodno brez večjih težav okupirala Albanijo.

4.2 Stanje v vojski Kraljevine Jugoslavije v letu 1941

V desetletju pred 2. svetovno vojno se je število sovražnikov Jugoslavije naglo povečevalo. Najprej sta bili to le Italija in Nemčija, v drugi polovici tridesetih let pa se je to število povečalo še z Romunijo, Madžarsko, Bolgarijo in Albanijo. Tako je bila do leta 1941 Jugoslavija, razen s strani

Grčije, obkrožena s sovražniki, katerih namen je bil popolna likvidacija Jugoslavije ter prevzem njenega ozemlja.

Jugoslovanski vojski je bil sicer znan koncept "bliskovite vojne", a še preden se je ta začela, so bili njeni protiukrepi kljub tej grožnji pomanjkljivi in neresni. Jugoslovansko vojaško in politično vodstvo je tako stopilo v vojno brez jasnih zamisli, kakšna bo vojna, v kateri bi se utegnila znajti Jugoslavija. Tako se ni mogla odločiti za obliko obrambe, ki bi ustrezala potrebam države. V glavnem so prevladovala zastarela stališča iz 1. svetovne vojne, ko je takratna kraljevina Srbija dosegla zmage na Ceru in Kolubari. Pri tem ni bilo upoštevano dejstvo, da so se razmere bistveno spremenile, saj se je moč in oborožitev napadalca bistveno povečala, povečala pa se je tudi hitrost napada. Le redki so se zavedali teh problemov, tistih, ki so jih želeli odpraviti, pa je bilo še manj, in tako je bila sprejeta doktrina t. i. »ofenzivnega manevra«, ki je v glavnem temeljil na izkušnjah iz balkanske vojne in 1. svetovne vojne. V veliki meri pa so se zanašali tudi na odpor naroda proti okupatorju, ki bi klasični način spopada prenesel v partizanski način bojevanja.

Obramba države naj bi temeljila na široki uporabi naravnih in umetnih ovir in uporabi topništva. Vojska je v praksi še vedno uporabljala doktrino uporabe pehote in topništva. Problemi so bili tudi s poveljujočim kadrom, ki je bil večinoma nesposoben in nevešč svojega dela, da o usposobljenosti vojaških enot sploh ne govorimo. Te so bile iz različnih delov kraljevine in so pripadale različnim etničnim skupinam, zaradi česar so bile v primeru vojne pripravljene braniti le svoje etnično ozemlje, kar je bistveno zmanjšalo učinkovitost armade. Poleg tega pa taktiko ofenzivnega manevra nikoli ne bi bilo mogoče izpeljati, ker vojska v enem dnevu ni mogla premestiti svojih enot za dvajset kilometrov, medtem, ko so jih lahko Nemci premestili za dvajset kilometrov v eni uri. Nespametna je bila tudi razporeditev enot, ki so bile razporejene na 3000 kilometrov dolgi državni meji, namesto da bi bile razporejene v globino državnega ozemlja, kar bi bistveno olajšalo obrambo.

Jugoslovanske državne meje so sicer začeli utrjevati že v letu 1937, najprej na meji z Italijo (Rupnikova linija), nato pa v letu 1939 še na meji z Avstrijo, Madžarsko in Albanijo. Leta 1940 pa so se lotili še utrjevanja meje z Bolgarijo in Romunijo. Zaradi primanjkovanja finančnih sredstev, materiala, delovne sile in orožja je večina utrdb na meji ostala

nedokončanih. Največji problem je bila oborožitev. Kraljevina ni bila dovolj razvita, da bi lahko sama proizvajala tehnološko dovršeno orožje, saj je bila večinoma agrarna država, zato ga je večinoma kupovala v tujini. Ker je ob izbruhu vojne orožja začelo kronično primanjkovati, je kupovala kakršnegakoli, in tako se je zgodilo, da je armada imela 149 vrst orožja z več kot 300 vrstami streliva, kar je izredno obremenjevalo logistiko. Materialne rezerve so bile pičle. Streliva za pehoto je bilo tako npr. le za 75 dni, za topništvo pa niti za 100 dni. Protiletalsko topništvo je imelo streliva le za 7 dni bojev, protitankovski topovi pa le 200 nabojev na orožje.

Jugoslovanska vojska je tako vojno dočakala v dveh rodovih, in sicer s kopensko vojsko (pehota, topništvo, konjenica, letalstvo, inženirstvo in druge enote) in mornarico. Vojno letalstvo je obsegalo 459 letal (125 lovcev, 173 bombnikov, 161 izvidniških letal). Tankov je bilo le za vzorec, in sicer 101 zastareli tank francoske proizvodnje. Vojno ladjevje je imelo 32 večinoma zastarelih morskih bojnih ladij ter na reki Savi in Donavi še skromno rečno bojno ladjevje. Pred začetkom vojne je vojska imela le 16 divizij, ki pa naj bi jih z mobilizacijo v treh do sedmih dneh povečala na 28, kar je bilo popolnoma nerealno.

4.3 Obrambni načrti Kraljevine Jugoslavije

Prvi obrambni načrt z oznako *R-41* je nastal v začetku leta 1941, ko so se nemške čete že razporejale za napad. Pri tem načrtu je bilo za obrambo kraljevine predvidenih 27 divizij, s čimer naj bi upočasnili napredovanje sovražnika na vseh frontah razen proti Albaniji in Zadru, vojska bi se nato umaknila proti Grčiji, kjer bi nato z zavezniki organizirala novo fronto. Nekaj podobnega je predvideval že načrt *S* iz leta 1938, ko so nemške čete vkorakale v Avstrijo. Tega je nato leta 1940 nadomestil načrt *R-40*, ko je Italija zasedla Albanijo.

Po vseh naštetih načrtih naj bi se jugoslovanska vojska postopoma umikala proti Grčiji, podobno kot leta 1915. Vendar pa so vsi ti načrti imeli bistveno pomanjkljivost, saj niso upoštevali izredne gibljivosti sovražnika, ki bi tako z uporabo sodobne vojaške opreme brez težav presegal pot umikajoči se vojski. Čeprav je bil načrt *R-41* izboljšana različica predhodnih načrtov, je imel kljub temu veliko lukenj, razen tega pa ni bilo

pripravljenega nobenega drugega rezervnega načrta, saj je politični in vojaški vrh do zadnjega trenutka naivno verjel, da se bo vojni lahko izognil.

4.4 Nemški načrti

Upor Jugoslavije trojnemu paktu je zmedel nemške načrte za napad na Sovjetsko zvezo. Zato je ta v naglici pripravila načrt za napad na Jugoslavijo (tim. direktiva št. 25 kot dodatek k operaciji »Marita«). Ta je predvidevala koncentrični napad iz smeri Avstrije in Bolgarije v smeri Beograda, tako bi napadalci uničili jugoslovansko vojsko ter preprečili njen umik proti Grčiji. Nato pa je bilo potrebno preko jugoslovanskega ozemlja zaobiti Matakasovo linijo ter napasti Grčijo. Nemške sile so premestili v največji naglici. Drugo armado, ki je bila na poti proti Sovjetski zvezi, so sredi poti zaustavili in jo napotili v Avstrijo in Madžarsko. Dvanajsto armado v Romuniji pa so dodatno okrepili, v rezervi pa so imeli še pet divizij. Za napad so zbrali okoli 1.560 letal. Naloga romunske vojske je bila, da zaščiti meje proti Sovjetski zvezi, bolgarske pa proti Turčiji. Italija je za napad pripravila 14 divizij, ki bi napadle v smeri Slovenije in Hrvaške. Okrepili so tudi svoje sile v Albaniji, ki bi napadle v smeri Jugoslavije in Grčije. Tako so fašistične države skupaj zbrale 83 divizij z okoli dvema milijonoma vojakov, 2.500 tanki in 2.230 letali. Njena vojska je bila po številu vojakov dvakrat večja od jugoslovanske, po številu tankov in letal pa kar šestkrat.

4.5 Aprilska katastrofa

Dne 5. 2. 1941 je nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop v Berlinu od tajnega odposlanca kraljevine Jugoslavije zahteval, naj Jugoslavija pristopi k trojnemu paktu in da naj zato v Nemčijo pridejo predstavniki jugoslovanske vlade. Nekaj dni kasneje so sledila pogajanja, na katerih je jugoslovansko vodstvo ugotovilo, da bo za kraljevino najbolje, če pristopi k trojnemu paktu in se tako izogne vojni, ki je ne more dobiti. Dne 25. 3. 1941 je bil pakt dokončno podpisan kljub nasprotovanju ljudstva, ki je v večjih jugoslovanskih mestih organiziralo demonstracije. Njihov slogan, ki se je vpisal v zgodovino, je bil: »Boljše vojna kot pakt« (srb. »Bolje rat nego pakt«) in »Boljše grob kot suženjstvo« (srb. »Bolje grob nego rob«). Demonstracije in nered je izkoristila skupina probritansko

usmerjenih oficirjev pod poveljstvom generala Dušana Simovića, ki je 27. 3. 1941 izvedla državni udar ter strmoglavila vlado, na oblast pa postavila takrat še mladoletnega kralja Petra. V nasprotju s pričakovanjem ljudstva pa se razmere po udaru niso kaj dosti spremenile, saj so še vedno veljali vsi sporazumi, ki jih je sprejela predhodna vlada.

Upor Jugoslavije 27. 3. 1941 je Hitlerja osebno užalil, hkrati pa mu je tudi prekrizal načrte za napad na Sovjetsko zvezo. Zato se je še istega dne odločil, da bo Jugoslavijo popolnoma uničil. Pri tem pa je v svoj načrt za napad vključil tudi Italijo, Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo, v zameno za pomoč pa jim je obljubil dele jugoslovanskega ozemlja.

Medtem je jugoslovanski vladi zmanjkovalo časa. Dne 3. 4. 1941 je bila razglašena splošna mobilizacija, ki pa ni potekala po načrtih, zato ta do konca vojne nikoli ni bila končana. V zadnjem trenutku si je vlada poskusila poiskati tudi zaveznike in pomoč. Šele tik pred nemškim napadom ji je uspelo s SZ skleniti pakt o nenapadanju. Pogajanja z Grki in Britanci pa niso prinesla nobenega uspeha razen dogovora, da bodo grške in jugoslovanske enote skupaj napadle italijanske v Albaniji.

5. VOJNA

Do napada na Jugoslavijo je tako prišlo v nedeljo, 6. 4. 1941 okoli pete ure zjutraj brez vojne napovedi. Tega dne je nemško letalstvo napadlo jugoslovanska vojaška letališča ter se nato preusmerilo na Beograd. Čeprav je bil razglašen za odprto in nebranjeno mesto, mu nemško letalstvo ni prizaneslo. V več zaporednih letalskih napadih je bilo ubitih več kot 20.000 ljudi. Z uspešno podporo letalstva in s pomočjo pete kolone je nemška armada hitro napredovala. Do 10. 4. 1941 je bila zavzeta že skoraj vsa Makedonija. Tretje armade, ki bi jo morala braniti, ni bilo več. Na severu države, točneje v Sloveniji in na Hrvaškem, je napredovanje nemške vojske potekalo počasi, saj ta še ni razvila polne bojne moči, tako da so med 6. 4. in 10. 4. 1941 tam potekali le lokalni spopadi.

Zaradi porušenih mostov in večjega odpora, kot je bil pričakovan, je bojni nastop nemških enot skozi Slovenijo potekal počasi, saj te niso imele oklepni enot. Dne 10. 4. 1941 je nemška vojska na severu Jugoslavije sprožila dokončno ofenzivo. Jugoslovanska 4. armada, ki bi morala zapirati pot proti Zagrebu, se je zaradi ustaške propagande sesula kot hišica iz kart,

zato so Nemci še isti dan vkorakali v Zagreb. Tega dne je bila v Zagrebu razglašena tudi »Neodvisna Država Hrvaška« (v nadaljevanju: NDH).

Štiri dni po napadu je bilo stanje v jugoslovanski vojski katastrofalno. Tretje in četrte armade praktično ni bilo več. Druga armada v Slavoniji in Bački, 7. armada v Sloveniji in čete primorskega armadnega območja so pod pritiskom nemške vojske dobesedno razpadle. Peta armada, ki je branila Srbijo, je bila delno obkoljena vzhodno od Velike Morave. Divizije 1. in 2. armade pa so se umikale in se poizkušale reorganizirati na novih položajih. Nekoliko več uspeha je imela le 3. armada, ki je napadla italijanske položaje v Albaniji.

Dne 11. 4. 1941 sta Jugoslavijo napadli še Italija in Madžarska, do napada pa je prišlo tudi iz smeri Romunije. Ker je bila v tem času jugoslovanska vojska že v popolnem razsulu, so njihove enote napredovale brez posebnih težav ter zavzemale pomembne prometne in industrijske objekte.

Dne 12. 4. 1941 so Nemci brez odpora zavzeli Beograd ter tako prekinili vse povezave med jugoslovanskimi enotami, ki so bile severno od Save, ter četami, ki so bile v Srbiji in Bosni.

Medtem je jugoslovansko vlado zajela panika in je skupaj s kraljem preko Grčije zapustila državo in zbežala najprej v Jeruzalem, od tam pa v London, kjer je ostala do konca vojne. Novi načelnik vrhovnega poveljstva je 14. 4. 1941 nemškemu vrhovnemu poveljstvu ponudil premirje, ki pa ga to ni sprejelo. Zahtevalo je brezpogojno kapitulacijo. Medtem pa so njihove enote hitro napredovale v vse smeri. Maloštevilne enote jugoslovanske vojske, ki so se napadu odločno uprle, niso več mogle zaustaviti napredovanja premočnega agresorja. Dne 17. 4. 1941 je bilo vsega konec, preostanek jugoslovanske vlade je na ta dan v Beogradu podpisal brezpogojno kapitulacijo.

5.1 Okupacija severozahodne Slovenije

Italijanski agresor je prodiral v Slovenijo v glavnem s silami 11. armadnega korpusa 2. armade. S temi enotami je šele 8. 4. 1941 z nastopom iz Trente prek Vršiča zasedel Kranjsko Goro in Podkoren, na osrednjem odseku pa je le s posamičnimi patruljami tipal proti Ravniku in Grčarevcu. Po vojaškem polomu 10. 4. 1941 v Sloveniji so Italijani zaradi bliskovitega prodiranja nemške vojske z njenim dovoljenjem šele naslednji dan začeli ofenzivo v

treh kolonah. Ena je prodirala ob Savi proti Kranju ter po Selški in Poljanski dolini, glavna v smeri Žiri-Žirovski Vrh-Lučine-Horjul-Dobrova pri Ljubljani-Šentvid-Ježica, desna kolona pa v smeri Kalce-Logatec-Vrhnika-Ljubljana. Ofenziva je dobila zagon in ni nikjer naletela na odpor. Da bi čim prej zasedli Ljubljano, so Italijani sestavili posebno hitro kolono, s katero so mimo desne kolone udarili naravnost v Ljubljano ter jo dosegli 11. 4. 1941 ob 17.30. Na ljubljanskem gradu so sneli belo zastavo in izobesili italijansko. Vse ostale tri kolone so prodirale zelo previdno in so le počasi zasedale zanje določena območja. Nemci, ki so edini imeli pravico postavljati demarkacijsko črto med obema vojskama, so Italijane kmalu izrinili z Gorenjske. Dne 23. 4. 1941 je bilo v Sloveniji dejansko konec italijanskih vojnih operacij. Italijani so dobili Ljubljano in predele, ki so kasneje dobili ime »Ljubljanska pokrajina«. Tako je 12. 4. 1941 določil Hitler, in sicer, da pride ozemlje jugoslovanskega dela Štajerske, razširjeno proti jugu (čez Savo) z okoli 90 km širokim in 10 do 15 km globokim pasom kot Spodnja Štajerska v Gau Steiermark, severni del Kranjske (Gorenjska) z mejo ob Savi na najbolj južnem delu severno od Ljubljane pri Črnučah kot Spodnja Koroška pa pod Gau Kärnten. Prekmurje so v zgodovinskih mejah dobili Madžari, o ozemlju, namenjenem Italijanom, pa je Hitler poročal Mussoliniju v posebnem pismu. Ko je dne 17. 4. 1941 kapitulirala jugoslovanska vojska, je bila Slovenija že teden dni okupirana. Razkosanje Slovenije je napovedovalo slovensko narodno smrt, vsaj z nemške strani v najkrajšem času. Italijani so bili v začetku počasnejši, kasneje pa so začeli uporabljati enake okupacijske metode kot njihovi nemški vzorniki. Brez vednosti italijanske vrhovne komande je tudi nemška vrhovna komanda - OKW (Oberkommando der Wehrmacht) 24. 4. 1941 določila demarkacijsko črto, po kateri je ostala Ljubljana italijanska, Litija nemška, Mirna italijanska in Cerklje ob Krki nemške. Črta je potekala takole: bivša rapalska meja-Polhov Gradec-Katarina (nemška)-Šentvid nad Ljubljano (nemški)-most pri Črnučah (nemški)-Zalog pri Ljubljani (italijanski) – od tod na prve grebene nad Zalogom in nato v precej ravni črti do Brežic. Severno od te črte je bilo nemško, južno pa italijansko okupacijsko območje. Kot že rečeno je nemški okupator slovensko okupirano območje severno od demarkacijske črte razdelil na dvoje, od bivših avstrijskih deželnih meja ločenih okupacijskih enot, na Spodnjo Štajersko in Spodnjo Koroško, ki sta

Okupator razkosa Slovenijo na okupacijske cone

Avtor: Brane Sotošek

ju upravljala šefa civilnih uprav. Uporabil je torej enako okupacijsko upravno obliko kot v Alzaciji in Loreni ter v Luksemburgu, obliko, ki naj bi omogočila čimprejšnjo priključitev ozemelj k rajhu. Da bi različne vzroke, zaradi katerih ozemlji še nista bili zreli za priključitev, čim prej odpravili, sta šefa civilnih uprav dobila izredna pooblastila ter sta bila skoraj v vseh zadevah vezana naravnost na Hitlerja. Na štajerskem okupacijskem območju je šef civilne uprave postal štajerski gavlajter Sigfried Uiberreither, na Gorenjskem pa v začetku namestnik koroškega gavlajterja Franz Kutschera, od konca 1941 pa gavlajter Friedrich Rainer sam. Nemci so si izredno prizadevali, da bi slovensko Štajersko kar najhitreje naredili godno za vključitev v nemški rajh. Takoj, ko je Uiberreither prevzel oblast, je tu nastalo nekakšno izredno stanje. Začeli so se obsežni likvidacijski postopki, da bi uničili vse, kar bi oviralo priključitev in spominjalo na slovenstvo.

Nemci so imeli za čimprejšnje »vnemčenje ljudi in dežele« tri možnosti. Dati deželi nemško upravo in vodstvo, Slovencem pa kot v bivši Avstro-Ogrski pustiti neke vrste kulturno avtonomijo. Druga možnost je bila izselitev vseh Slovencev in slovenski teritorij naseliti samo z Nemci, tretja možnost pa v deželi pustiti »Vindišarje« (nacistična iznajdba naziva za Slovence, ki so tu živeli od naselitve v »nemški skupnosti«) in jih

»vnemčiti«, izseliti pa samo narodnostno zavedne in druge nedomačine. V bistvu so se odločili za tretjo možnost, s tem pa so sprožili dva hkratna procesa: preseljevanje nezaželenih in dolgotrajni proces ponemčenja »Vindišarjev«.

Statistični podatki nam povedo, da je takrat na Spodnjem Štajerskem živelo 625.000 prebivalcev, od tega 35.000 Nemcev (Volksdeutsche), 400.000 »Vindišarjev«, kakih 30.000 po prvi svetovni vojni naseljenih Primorcev (Tschitschen), okoli 100.000 Slovencev in 500 Judov. Če odštejemo posebno usodo Judov, je bilo za selitev določenih 110.000 ljudi iz Zasavja in obsotelskega pasu (zaradi naselitve Kočvarjev in drugih Nemcev). Selitev naj bi izvedli v štirih etapah: v prvi bi selili slovensko inteligenco, predvsem »največje hujskače«, v drugi prišleke, v tretji tiste, ki niso bili »vredni, da bi ostali v mejni pokrajini nemškega rajha«, v četrti pa ljudi ob Savi in Sotli, da bi bila zavarovana meja proti Slovincem pod Italijo. Po tem načrtu naj bi vse preselili na Hrvaško, toda tu so nastale težave.

Preselitev tudi drugod ni potekala po načrtih. Pripravil jo je šef gestapa Heinrich Himmler, vendar se njegov izselitveni načrt ni povsem ujemal s Hitlerjevimi ukazi in mnenjem vojske. Hitler je namreč ukazal preselitev 220 - 260.000 Slovencev s Spodnje Štajerske in Gorenjske samo v Srbijo in ne delno na Hrvaško, čemur pa je nasprotoval šef vojaške okupacijske uprave v Srbiji. Končno so se prve dni maja »načelno« sporazumeli, da se izselitev navedenega števila ljudi opravi v treh zaporednih valovih. Prvi naj bi zajel okoli 6000 slovenskih izobražencev, drugi po prvi svetovni vojni priseljene Primorce, tretji vse ostale.

Ker Hitler ni dovolil izselitve na Hrvaško, je šef vojaške okupacijske uprave za Srbijo predlagal izselitev v Italijo in Bolgarijo. Začelo se je nesramno barantanje z usodo Slovencev. Nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop je ponujal Italiji 60 - 70.000 Slovencev, češ Primorci spadajo pod Italijo in ta jih lahko naseli na Kočevskem, od koder bo Nemčija preselila v rajh 18.000 Kočvarjev. Podobno ponudbo za preselitev 40 - 50.000 Slovencev sta dobili tudi bolgarska vlada in vlada marionetne NDH. Na to diplomatsko kupčijo je prva odgovorila vlada NDH, da je pripravljena sprejeti toliko Slovencev, kolikor Srbov lahko sama izseli iz Hrvaške v Srbijo. Dne 14. 5. 1941 je nemško zunanje ministrstvo znova pritisnilo na italijansko in bolgarsko vlado in jima za sprejem Slovencev

obljubljalo celo odškodnino. Toda italijanska vlada je ponudbo zavrnila in ni hotela sprejeti Primorcev na Kočevsko ali drugam v Ljubljansko pokrajino, češ da bi to samo povečalo porabo količin hrane, ki so jo dovažali v te pokrajine. Hitler je šele 21. 5. 1941 dovolil pogajanja s hrvaško vlado. Na razgovorih pri šefu vojaške uprave v Beogradu so 24. 5. 1941 ugotovili, da je preselitev 260.000 Slovencev v Srbijo za zdaj nemogoča, sklenili pa so izseliti od 5000–6000 Slovencev v Srbijo v prvih dneh junija.

Končno so 4. 6. 1941 v Zagrebu določili, da bodo do 5. 7. 1941 izselili 5000 »politično obremenjenih« in izobražencev, do 30. 8. 1941 po letu 1914 priseljene Primorce, do oktobra pa okoli 145.000 obmejnih prebivalcev. Še natančneje so 5. 6. 1941 določili izselitvene valove. Prvi val (v začetku junija): 5000 Slovencev v Srbijo (v zadnjem transportu tega vala preselitev duhovnikov na Hrvaško, od tod pa naj hrvaške oblasti preselijo enako število pravoslavnih duhovnikov v Srbijo); drugi val (10. 7. 1941 do 30. 8. 1941): 25.000 Slovencev na Hrvaško; tretji val (15. 9. 1941 do 30. 10. 1941): preselitev 65.000 Slovencev na Hrvaško, »politično obremenjenih« in izobražencev z Gorenjske pa v Srbijo.

To je bil načrt, ki ga Nemci niso v celoti izvedli, ker je konec avgusta naletel na oviro. Šef vojaške okupacijske uprave za Srbijo je namreč trdil, da je delež za preselitev določenih Srbov iz Hrvaške izčrpan in da je Reinhard Heydrich izseljevanje ustavil, kar je zavrlo tudi s tem povezano izseljevanje Slovencev. Heydrich je zadevo pojasnil nemškemu zunanjemu ministrstvu, češ da je hrvaška vlada legalno in ilegalno poslala v Srbijo 118.110 oseb, sprejela pa samo 26.341 Slovencev in 12.300 ljudi iz Srbije. Ker pa bi morali po Hitlerjevem ukazu začeti preseljevati Kočevarje že 15. 10. 1941, je bilo treba takoj izseliti 45.000 Slovencev, ki pa jih vlada NDH zaradi notranjih težav ni hotela sprejeti. Tako je bila v nevarnosti preselitev Kočevarjev, ki jo je ukazal sam Hitler. Heydrich je zato prosil Ribbentropa za posredovanje pri vladi NDH, ki naj bi sprejela še 45.000 Slovencev, da bi mogli preseliti Kočevarje še pred zimo. Nemški zunanji minister je res interveniral prek svojega poslanika v Zagrebu, ki je obenem opozoril hrvaško vlado, da je bila prvotno pripravljena sprejeti 170.000 Slovencev. Vendar hrvaška vlada tej želji ni hotela ugoditi in Himmler je 18. 10. 1941 ukazal izselitev Slovencev iz brežiškega trikotnika v rajh, kjer naj se Slovenci »vnemčijo«, če so za to sposobni. Tako so jih izselili v taborišča

v Spodnji Šleziji, pri Brandenburg, Thüringenu in Württembergu, in to do začetka decembra okoli 34.000. Izseljevanje bi moralo biti sredi decembra končano. Toda nastal je nov problem, kam iz tega predela izseliti za »vnemčenje« nesposobne Slovence, starejše in take, od katerih ni bilo moč pričakovati potomstva. Po berlinski odredbi, izdani 27. 1. 1942, sta bili dve možnosti: preselitev na Hrvaško, v Italijo, v Srbijo in na Madžarsko ali pa k sorodnikom na Spodnjo Štajersko, v rajh ali v Vzhodno marko, če morejo izseljenci dokazati, da se bodo lahko preživeli – nihče se ne sme vrniti domov.

S tem velikim raznarodovalnim načrtom je bila posredno ali neposredno povezana še vrsta drugih ukrepov. Uiberreither je 25. 4. 1942 določil rasno preiskavo prebivalstva, ki naj bi, kot je kasneje določala Himmlerjeva odredba, odkrila za »vnemčenje« sposobne Slovence, ki bi jih pošiljali v rajh. Rasne komisije so na Spodnjem Štajerskem in v pasu ob Savi in Sotli od 23. 5. 1942 do 15. 9. 1942 pregledale 379.257 ljudi. Razdelili so jih v štiri rasne skupine, od »najčistejše« nordijske rase do »neharmoničnih mešancev« in dednih bolnikov. O vrednosti tega znanstvenega šarlatanstva na tem mestu ne bomo govorili.

Seveda so rasne komisije najbolj iskale pripadnike prve skupine. Te so s težavo odkrile le v Mariboru, od koder so izselili nekako en odstotek te skupine. Najštevilnejša je bila tretja skupina (mešanica dinarskih in sredozemskih elementov, a z »opaznimi vzhodnjaškimi in vzhodno baltskimi znamenji«), med viničarji in kajžarji pa naj bi bila močno zastopana tudi zadnja skupina. Kakorkoli že, rasna preiskava ne na Štajerskem in tudi ne na Gorenjskem nista dosti »oplemenitili« nemške krvi.

Pri preiskavi politične in narodnostne pripadnosti so bili okupatorji še bolj natančni in so ljudi s Spodnje Štajerske razdelili na šest kategorij: v prebivalce nemškega rodu, delno nemškega rodu, slovenskega rodu z dokazanimi simpatijami do Nemcev, slovenskega rodu z dvomljivimi simpatijami do Nemcev, slovenskega rodu, ki so odkrito sovražni Nemcem, in končno v protinemške slovenske propagandiste. Prve tri kategorije so bile politično sprejemljive in so lahko ljudje ostali na svojih domovih, kategoriji 4 in 5 so takoj izselili (predvsem bivše člane Sokola), kategorijo 6 pa so takoj aretirali.

Uiberreither je 10. 5. 1942 postavil na Spodnjem Štajerskem politično organizacijo, ki naj bi nadomeščala NSDAP, štajerski Heimatbund, katerega član pa je mogel postati le, »kdor se je brezpogojno izrekel za fűhrerja in nemški rajh«. Seveda je bil vpis velik, kajti odredbo je spremljala zelo močna propaganda, češ da heimatbundovcev ne bodo izseljevali, poleg tega pa si bodo lahko pridobili nemško državljanstvo. Tako ne drži izjava šefa Heimatbunda Steindla (Vodja Štajerske domovinske zveze je bil SA-Standartenfűhrer Franz Steindl, op. p.), da se je »spontano« izjavilo za Hitlerja 373.492 prebivalcev ali 95 %.

Po Steindlovih statistikah je bilo članstvo Heimatbunda spomladi 1942 takole: člani so bili stalni (rdeča legitimacija), začasni (zelena legitimacija) in tisti, ki še niso izpolnjevali pogojev za sprejem (bela legitimacija). Državljanstvo je uredila odredba ministrstva za narodno obrambo oktobra 1941. Stalno državljanstvo so dobili le bivši jugoslovanski državljani nemške narodnosti, ki so imeli domovinsko pravico na Štajerskem in Gorenjskem. Državljanstvo do preklica so dobili Slovenci na Spodnjem Štajerskem, če so podali izjavo, da pripadajo domovini zvestemu prebivalstvu. Kdor pa ni mogel dobiti državljanstva, je postal varovanec nemškega rajha. Končno so bili sredi maja 1942 državljani do preklica povsem izenačeni z onimi s stalnim državljanstvom in so jih lahko klicali v vojaško in delovno službo. Od teh dveh pravic in dolžnosti so bili izvzeti le varovanci, a zanje je bila predvidena drugačna delovna dolžnost, ki so jo morali odslužiti v posebnih, napol kazenskih taboriščih.

»Vnemčenje« so na Spodnjem Štajerskem izvajali številni štajerski Nemci, zelo aktiven je bil pri tem Heimatbund in njegova oborožena organizacija Wehrmannschaft pa še organizacija nemških žensk in mladine. Od 207 občin je 100 občin kmalu dobilo nemške župane. Pripravili so številne nemške tečaje za odrasle, ki so bili na začetku dobro obiskani, vse šole so bile nemške in je v njih poučevalo 1200 učnih moči s Štajerske. Ker so izselili skoraj vso duhovščino, je bilo mnogo cerkva zaprtih, škofa v Gradcu pa so opozorili, da naj pošlje duhovnike, ki »zagotovo ne znajo slovenskega jezika«. V ponemčevanje so vpregli tudi nacistično »znanost«. Zgodovinar dr. Carstanjen je trdil, da na Štajerskem do 19. stoletja ni bilo slovenskega naroda, ki da je takrat začel nastajati na Kranjskem in Primorskem. Do takrat so na Štajerskem živeli skupaj z Nemci »Vindišarji«, ki so do danes ohranili nemško kri in raso, in tako razen v »vindišarskem«

jeziku, ni razlike med pohorskim kmetom in kmetom na graškem polju. »Kdor pa še zagovarja slovenska in panslovanska gesla, mora biti brezpogojno izgnan iz dežele. In tudi zadnja jezikovna pregrada, jezikovna razlika, mora izginiti.«

Zelo zgodaj so Nemci uvedli nemško pisavo imen in priimkov, kasneje pa so povsem ponemčili tudi krajevna imena. Vsa imena so morali prebivalci v govoru in pisavi rabiti le v nemški obliki in priimke so pisali samo na nemški način (npr. Cveto Gajšek – Florian Gaischek).

Hkrati z razvojem NOB se je dvigala tudi slovenska narodna zavest. To so konec oktobra 1941 priznali tudi v Berlinu. Ljudje so vedno bolj govorili slovensko, mladina se je sestajala in prepevala slovenske pesmi. Tudi nemško uradništvo, ki je bilo mobilizirano na Spodnjo Štajersko, je začelo govoriti slovensko. Celó Heimatbund je vedno bolj prehajal na dvojezičnost ali pa je celo uporabljal le slovenščino. Na Gorenjskem, kamor sta spadali tudi občina Jezersko in Mežiška dolina, ki sta po pogodbi v Saint Germainu 1919 prešli v Kraljevino SHS, je bila okupacija enaka kot na Spodnjem Štajerskem, le da se je nova politična organizacija tod imenovala Kärntner Volksbund. Tudi tod so začeli 7. 7. 1941 izseljevati slovensko inteligenco, a Himmler je odločil, naj bi slovensko inteligenco z rasno oznako 1 in 2 ne selili v Srbijo, temveč zaradi »vnemčenja« v rajh. Namero, da bi na Gorenjskem izpraznili 20 km širok pas ob demarkacijski črti, je Himmler spremenil s sklepom, naj bi »rasno vrednih« ljudi ne selili.

5.2 Stanje na Gorenjskem

Kljub pripravljenosti in dobri volji prebivalcev Gorenjske, predvsem pa delavcev, na obrambo, sta tako italijanski kot nemški okupator po umiku kraljeve jugoslovanske vojske in strahopetni kapitulaciji brez večjih težav vkorakala s svojimi vojaškimi enotami. Tisti, ki niso že prej poznali in razumeli vloge vladajočih političnih elit, so bili v tistih trenutkih presenečeni. Najprej je skozi Gorenjsko prikorakala italijanska, nato pa še nemška okupacijska vojska. Oba okupatorja sta po celotni Gorenjski doživela več ali manj splošen prezir, le na Jesenicah in v Tržiču so nekateri pripadniki »kulturbunda«, po rodu Nemci, izobesili nemške zastave s kljukastim križem. Manjše skupine le-teh pa so jim v teh krajih priredile tudi sprejem. V Kranju pa so se npr. Nemci ob prihodu na glavni trg znašli

popolnoma sami in so doživeli pravo sramoto. Ljudje so jih s sovraštvom v srcih skrivaj ogledovali izza vogalov hiš ter zastrtih okenskih zaves. Po teh dogodkih je bilo prebivalstvo vsekakor nekaj časa prestrašeno, še posebno zaradi aktivno delujoče nemške in petokolonaške propagande. Nemški okupator je po prihodu mnogim dal delo pri pospravljanju ruševin in gradnji porušenih objektov. Tudi okupacijski nemški denar je delno zavedel nekatere posameznike. Vse to pa je trajalo le toliko časa, dokler je bilo v trgovinah še kaj blaga, oziroma dokler to ni bilo vse nacionalizirano, s čimer so Nemci pokazali svoj pravi okupatorski obraz.

Da bi s svojimi demagoškimi gestami čim bolj uspevali, so Nemci pričeli organizirati tudi razne socialne organizacije. Vzporedno s tem pa so začeli popisovati in kategorizirati prebivalce in preverjati čistost rase za zadostitev postavljenim kriterijem za izselitev Gorenjcev, kar pa je opisano v enem od naslednjih poglavij. V prvega od štirih predvidenih valov so tako prišli izobčenci, katerih večina je bila odpeljana v Šentvid in nato naprej v Srbijo. Izselitev z rodne grude je pomenila za vsakega Gorenjca najhujši zločin, kar jih je zato še bolj povežalo. Večina Gorenjcev se je še tesneje strnila okrog KP ter pozabila na vsa prejšnja strankarska nasprotja in je gledala pred seboj samo sovražni nacizem, ki nam je kot narodu nastavil nož na vrat. Ponovno potrditev so Gorenjci dobili, ko so Nemci izdali svoje

Parada nemških policistov po praznih ulicah v Kranju (28. 4. 1941)

Foto: avtor neznan

odloke o ukinitvi slovenskih šol, odstranitvi slovenskih napisov, v urade uvedli nemški jezik ter uporabili še druge nacistične raznarodovalne totalitarne metode. V tistem obdobju se je srednji sloj prebivalstva tesno povezal s proletariatom. Komunisti so zavračali malodušje, utrjevali prepričanje v lastne sile s prepričevanjem v najodločnejšo borbo proti okupatorju. Sprožili so tudi široko akcijo zbiranja orožja razpuščene jugoslovanske kraljeve vojske.⁸

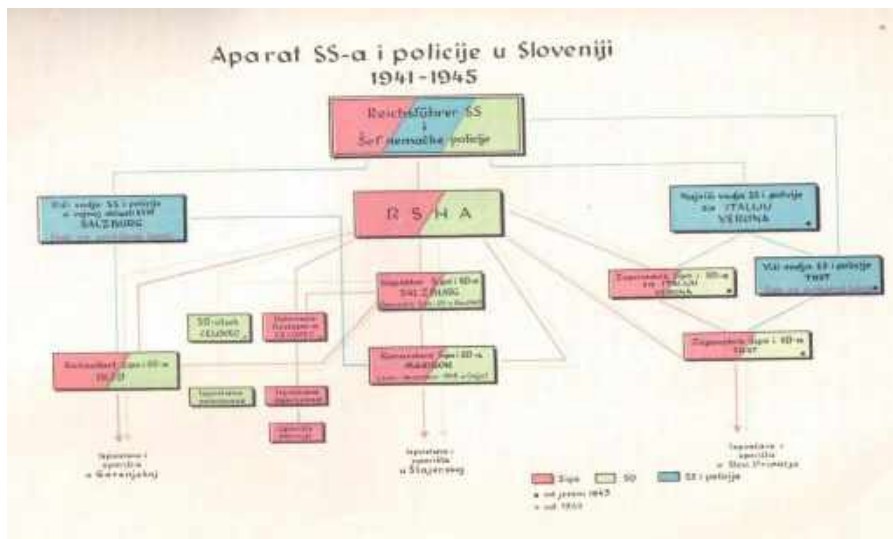
Pri okrožnih komitejih KPS so že omenjene komiteje ustanovili najprej na Gorenjskem, in sicer naj bi bilo to že v maju, v drugih pokrajinah pa šele po ljubljanski partijski konferenci. Gorenjska in Štajerska sta imeli tudi pokrajinska vojaška komiteja. Ko je centralni komite KPS maja 1941 poslal na Gorenjsko Lojzeta Kebeta in Toma Brejca, naj bi imenovana še isti mesec ustanovila pri vseh treh gorenjskih okrožnih komitejih KPS vojaške komiteje. V vojaškem komiteju kranjskega partijskega okrožja so bili Franc Vodopivec, Franc Mrak, Anton Nartnik, Rudi Papež in Jože Janežič, v jeseniškem vojaškem komiteju so bili Jože Gregorčič, Polde Stražišar, Ivan Bertoncelj, Alojz Hrovat in Jože Ažman, v kamniškem vojaškem komiteju pa Marijan Dermastja, Anton Šturm in Stane Žerovnik. Junija so ustanovili še pokrajinski vojaški komite, ki je koordiniral delo okrožnih vojaških komitejev in pomagal izvajati direktive centralnega komiteja glede organiziranja vstaje. Sestavljali so ga Stane Žagar, Lojze Kebe in Tomo Brejc.⁹ Tovrstno poimenovanje so povzeli tudi drugi protifašisti. Pred napadom na Jugoslavijo je tako kranjsko okrožje obsegalo ves osrednji del Gorenjske, med vrhovi Karavank na severu in državno mejo s Kraljevino Italijo na jugu, in sicer od Cerkelj, Medvod in Žirov na vzhodu, do Davče, Podnarta in Ljubelja na zahodu.

Gledano organizacijsko je območje delovanja vojaškega komiteja kranjskega partijskega okrožja obsegalo teritorij sedanjih občin Cerklje, Šenčur, Preddvor, Jezersko, Kranj, Naklo in vzhodni del občine Tržič in levi breg Tržiške Bistrice, ki danes pripada občini Tržič, ter manjši južni del ozemlja današnje občine Radovljica. Šlo je za pretežno ravninski del Gorenjske, ki je bil le deloma porasel z gozdovi in presekani z vodotokom reke Save kot tudi železniško in cestnimi povezavami, kar je partizanski način bojevanja le še oteževalo. Bolj ugodni pogoji za bojevanje so bili na severnem robu opisanega teritorija, kjer ravnino na severozahodu zapirata masiva Kamniško-Savinjskih Alp in Karavank, ter na zahodu, kjer je

kranjsko okrožje mejilo na jeseniško okrožje, ki se je naslanjalo na masiv planote Jelovica. Proti jugu je od konca leta 1942 mejilo na škofjeloško okrožje, na vzhodu pa na kamniško okrožje. Severni rob je mejil na Koroško, ki jo je Hitler štel za "stari rajh" in jo je zato v letu 1938 priključil k nemškemu rajhu. Od tu je na okupirano Gorenjsko prišlo tudi največ nacističnih uradnikov, med njimi tudi slovensko govoreči, ki so goreče izvajali nacistično politiko uničevanja nearijskih narodov. Tak obseg kranjskega okrožja je KPS ohranila tudi pod okupacijo vse do preoblikovanja škofjeloškega rajona v samostojno okrožje v oktobru 1942.¹⁰

6. USTANOVE SIPO IN SD TER NJIHOVA DEJAVNOST

V času okupacije so v Sloveniji delovale naslednje glavne ustanove SIPO in SD: komandanti SIPO in SD na Bledu in v Mariboru, od katerih je bil prvi pristojen za Gorenjsko, drugi pa za Južno Štajersko. Obstajali so tudi organi za zvezo v Ljubljani, pristojni za tim. "Ljubljansko pokrajino" in za

Aparat SS in policije v Sloveniji

Avtor: neznan

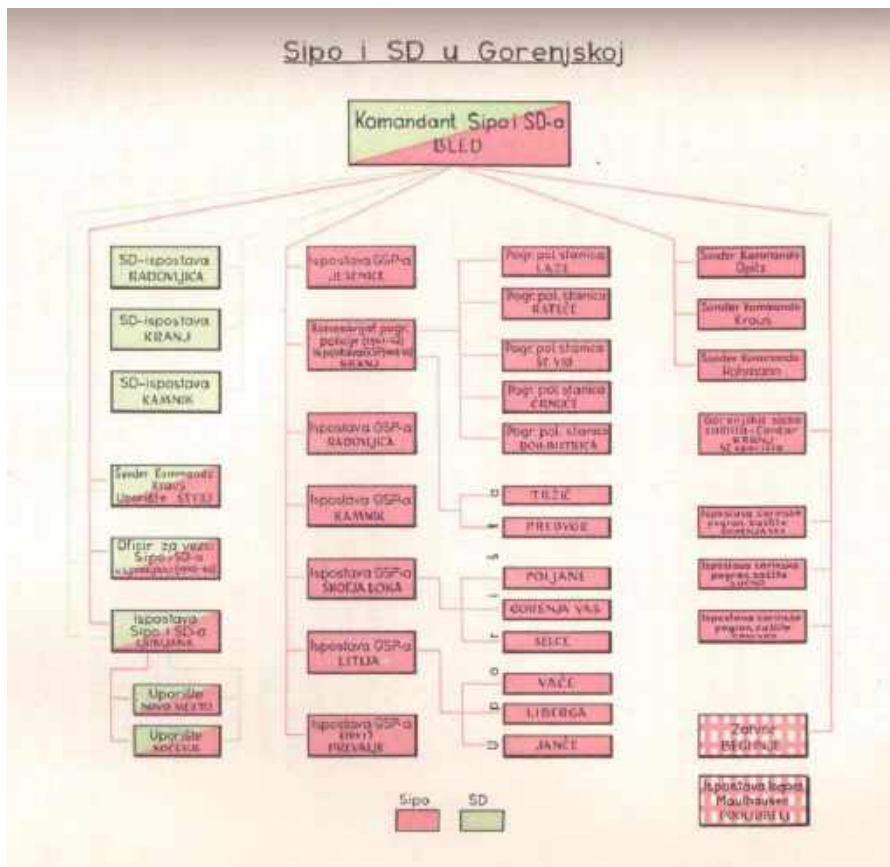
dirigiranje s kvislinškim varnostnim aparatom, ter komandant SIPO in SD v Trstu, pristojen za Slovensko Primorje.¹¹

6.1 Komandant SIPO in SD na Bledu

Ob službenem obisku Celovca konec marca 1941 je Himmler odredil glavne obrise bodočega nemškega varnostnopolicijskega aparata za Gorenjsko. Po njegovem obisku je bilo izbrano osebje, ki je moralo takoj pričeti z usposabljanjem različnih ustanov nemškega varnostnega aparata na bodočem okupiranem slovenskem ozemlju. To osebje je moralo oditi na Gorenjsko takoj za nemško vojsko. V tem obdobju so bila tudi izdana navodila za način njihovega dela ter določena politična in organizacijska načela, ki so se jih to osebje moralo držati. Pripravljenemu aparatu, ki je v Celovcu in Beljaku počakal, da nemška vojska zaključi okupacijo, je bil predan ves material, ki so ga obveščevalne službe zbrale o Gorenjski. Obsegali so vse stvarne in personalne informacije, potrebne za pričetek intenzivnega "razčiščevanja", kakor je ukazal Himmler. Izdelani so bili natančni geografski, topografski, etnografski, statistični, gospodarski in drugi pregledi za vsak srez (okrožje) in vsako mesto na področjih, ki so bila predvidena za okupacijo. Določeno je bilo tudi, katere stavbe in imetje ipd. se morajo odvzeti v katerem od srezov (npr. vila "Suvobor" na Bledu, ki je bila ena od poletnih rezidenc jugoslovanskega dvora). Najbolj pomemben dokument pa je bila "posebna tiralična lista za Jugoslavijo" – Sonderfahndungsliste Jugoslawien. Na ta seznam je bilo uvrščeno okoli 3000 priimkov oseb, ki jih je nemška obveščevalna služba v Jugoslaviji predhodno registrirala kot nasprotnike Nemčije in jih je bilo potrebno takoj aretirati. Kar se tiče Slovenije, so bile to v glavnem osebe, ki so po mišljenju nemških obveščevalnih služb predstavljale oviro za germanizacijo. Podatke za sestavljanje tega spiska so zbirale različne nemške obveščevalne službe, še posebej s pomočjo folksdojčerske agenture. Celoten material je bil tik pred nemškim napadom na Jugoslavijo poslan RSHA - Upravi IV, ki je nato po njem izdelala tiralični seznam.

Razčiščevanje se je torej nanašalo na vse elemente, ki so izstopali v jugoslovanskem in slovenskem nacionalnem pogledu in ki so jih nemške obveščevalne službe ocenile kot sovražnike rajha. Poleg tega bi se moralo istočasno s polnim tempom pričeti tudi izseljevanje prebivalstva. Osebe, odrejene za prvi val izseljevanja, bi morale biti takoj koncentrirane v taboriščih. Takoj po tej prvi nalogi bi se moral pripravljene policijsko-varnostni aparat posvetiti dolžnostim, ki so izhajale iz nameravane politike

Sipo i SD u Gorenjskoj

Shema nemškega varnostno policijskega aparata na Gorenjskem Avtor: neznan

germanizacije Gorenjske.

Na čelo komande SIPO in SD, ki je bila pripravljena za prihod na Gorenjsko, je bil imenovan major SS Volkenborn, ki je bil šef odseka SD v Celovcu. Ocenjeno je bilo, da bo naloga nove komande časovno omejena, ker ga bo ta izpolnila v kratkem roku. Prav zaradi tega je Volkenborn tudi zadržal svoj dotedanji položaj. Osebe komande, ki je dobila naziv "Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains" (Komandant SIPO in SD v zavzetih območjih Koroške in Kranjske) je bilo sestavljeno iz pripadnikov ustanov gestapa (vključno s pripadniki Obmejne policije) in SD na Koroškem. Glede na

naloge izseljevanja, ki so bile za prvo obdobje dela ocenjene kot najvažnejše, je bil komandi pridružen tudi poseben štab za preseljevanje, ki je uporabljal skrajšan naziv KdS. Ta štab je oblikoval eden od uslužbencev aparata SS iz nemške Centrale za preseljevanje (Umwandererzentralstelle – skrajšano UWZ), ki je imel sedež v Lodzu v okupirani Poljski. Še ko je ves omenjeni aparat bil v pripravljenosti za premik preko državne meje, je bilo določeno, v katerih krajih na teritoriju Gorenjske bodo vzpostavljene izpostave ali ustanove posamičnih vej SIPO oziroma SD. Za sedež samega KdS je bil izbran Bled. Že prej omenjeni sezname izrednih tiralic, na podlagi katerih je bilo treba nujno opraviti prve aretacije, so bili vročeni aparatu SIPO in SD tik pred prehodom na jugoslovansko ozemlje.

KdS se je na Gorenjsko tako premestil 20. 4. 1941, skupaj z omenjenim štabom za preseljevanje. Istega dne je na Gorenjskem pričela delovati tudi nemška civilna uprava, na čelu katere je bil gavlajter Koroške. Ta položaj je takrat zasedal namestnik gavlajterja, Franz Kutschera. Položaj gavlajterja ni bil zaseden do jeseni 1941, ko je bil za namestnika rajha, gavlajterja Koroške in vodjo CdZ Gorenjske imenovan dr. Friedrich Rainer.

KdS je za svoje potrebe zasedel prostore v hotelu Park na Bledu. Njegov aparat je v tem času vključeval skupaj okoli 200 oseb. Dne 21. 4. 1941 so pričele delovati tudi izpostave gestapa, SD, obmejne policije in »Kripak«. Upravni aparat šefa civilne uprave (CdZ) je najprej na mesta dotedanjih jugoslovanskih načelnikov srezov (okrajev) postavil tim. politične komisarje. Ti so bili kmalu zatem spremenjeni v načelnike srezov (Landrate) v skladu s shemo notranje uprave nemškega aparata. Načelno so bili sedeži izpostav gestapa v sedežih teh novih nemških okrajnih oblasti. Izpostave SD so bile organizirane tam, kjer so bili predvideni okrožni centri NSDAP.

Izpostavi KdS na Bledu je bil v okviru aparata RSHA nadrejen inšpektor SIPO in SD v 18. vojnem okrožju, s sedežem v Salzburgu. To je bil polkovnik SS Blume, ki je v letu 1942 za nekaj časa prenesel sedež na Bled ter si privzel naziv poveljnika SIPO in SD (BdS). V smislu splošnih predpisov ter podrejanja disciplinskim pogledom SS je bil preko navedenega inšpektorja SIPO in SD nadrejeni KdS-u tudi višji vodja SS in policije v istem vojnem okrožju. Na ta položaj je v letu 1942 prišel general SS Erwin Rösener. Dejansko je bil KdS neposredno podrejen centrali RSHA v Berlinu,

inšpektor SIPO in SD pa je imel samo administrativno-personalne in koordinacijske pristojnosti v KdS. Višjemu vodji SS in policije je bil KdS podrejen samo preko IdS. Ker se je ta skoraj izključno zadrževal v Salzburgu, višji vodja SS in policije pa je imel svoj sedež na Bledu, se je med Rösenerjem in KdS na Bledu razvil nekakšen posebno tesen odnos, ki drugače ni bil v navadi. Izpostave KdS so bile po pravilu precej neodvisne zaradi njihovega neposrednega podrejanja RSHA. Z druge strani pa je general Rösener dobil od Himmlerja nalogo "pomiritve" priključenih slovenskih področij, kar je za seboj potegnilo tesno delovno koordinacijo med KdS in njim. Praksa je pokazala, da je general Rösener v glavnem omejil svoj vpliv na upravljanje Orpo in pozneje na podrejene enote štaba za boj proti bandam, pri čemer je izpostave KdS v Sloveniji le malo oviral v njihovem samostojnem delu.

S tako, formalno lokalno podrejenostjo, je KdS kot neposredni pooblaščenec RSHA v bistvu imel široko avtonomijo pri svojem delu. V političnem pogledu pa je bil KdS v nekaterih pogledih podrejen CdZ. Poveljnik SIPO in SD na Bledu je bil osebno referent CdZ za varnost na Gorenjskem. Toda CdZ ni imel pravice neposrednega ukazovanja. Njegove želje in naloge je moral KdS izpolnjevati le, če so se ujemali z navodili RSHA ali inšpektorja SIPO in SD. Glede na značaj gavlajterja Rainerja, ki je hitro prišel na položaj CdZ na Gorenjskem, se je le malo posegalo v delo KdS. Rainer se je ukvarjal predvsem s politiko in upravo, ni pa se vtikal v naloge in delovno področje SIPO in SD.

KdS je obsegal šest oddelkov in je tako glede na svoj obseg ustrezal splošni organizacijski shemi RSHA, in sicer:

- Oddelek I s štirimi referati (I A–I D) se je ukvarjal s personalnimi vprašanji (registratura, ekspedicija, pisarna, teleprinter in hišna straža).
- Oddelek II s štirimi referati (II A–II D), od katerih se je referat C delil v štiri podreferate.
- Oddelek III je bil oddelek SD, formalno v sestavu KdS s štirimi referati (III A–III D), in sicer: III A za vprašanja ustavne ureditve in sestavo pravnih aktov, III B za vprašanja narodnosti, IIIC za vprašanja kulture in referat III D za problematiko gospodarstva. Vsak od teh referatov je bil razdeljen tudi na podreferate.
- Oddelek IV je bil pristojen za zatiranje nasprotnika (gestapo) in se je delil na pet referatov (IV A–IV E), katerim je bil dodan tudi referat, ki je

poenotil in usmerjal obveščevalno delo in nosil oznako IV N.

- Oddelek V ali »Kripo« je imel tri referate s podreferati.

- Oddelek VI je bil razdeljen na pet referatov in se je ukvarjal z obveščevalno službo v tujini.

Kot je bilo že omenjeno, se je na čelu KdS s službenim nazivom Komandanta SIPO in SD do junija 1942 nahajal podpolkovnik SS Volkenborn, ki ga je kasneje zamenjal major SS Jozef Vogt. Za razliko od Volkenborna je Vogt prišel iz vrst gestapa. Za njegovo imenovanje se je še posebej potrudil šef IV. uprave RSHA, Heinrich Müller, ki je menil, da je vprašanje zatiranja KP in OF glavna naloga KdS. Müller je dosegel, da se na ta položaj imenuje prav Vogt, ki je veljal za posebnega strokovnjaka za vprašanja zatiranja komunizma. Vogt je bil prej dalj časa vodja komunističnega referata v IV. upravi RSHA.

Kot namestniki komandanta so delovali vodje IV. oddelka KdS. V skladu s tem je od aprila 1941 do aprila 1942 bil namestnik major SS dr. Bauer, od takrat pa do konca vojne pa je to funkcijo opravljal kapetan SS Helmut Rozumek.

V zvezi z nalogami preseljevanja in izseljevanja je bil KdS-u pridružen že omenjeni Štab za preseljevanje, ki mu je bil podrejen tudi personalno in disciplinsko. Stiki in sodelovanje med štabom in KdS so bili še posebej pristni, kar ilustrira tudi dejstvo, da so bili oddelki štaba vodeni neposredno s strani funkcionarja KdS. Na čelu oddelka I, ki se je ukvarjal s personalnimi, organizacijskimi in administrativnimi vprašanji štaba, je bil kapetan SS dr. Glaser. Njegov pooblaščenec je bil kapetan SS Schluifer, ki je kot uslužbenec SD delal v II. in IV. oddelku KdS. Glaser je vodil II. oddelk Štaba za preseljevanje, ki je bilo pristojno za ugotavljanje narodnostne pripadnosti in izdajo odločitev o prebivanju in izseljevanju. Oddelek III. štaba je praktično izvajalo izseljevanja, organiziralo in vzdrževalo taborišča in izvajalo vse izvršilne ukrepe, od aretacij do transportiranja oseb, namenjenih za izselitev. Vodil ga je vodja IV. oddelka KdS (gestapo), major SS dr. Bauer. Od tega personalnega stika vodstvenega osebja Štaba za izseljevanje s KdS je bil izvzet le IV. oddelk, ki se je ukvarjal z ugotavljanjem rasne pripadnosti oseb, registriranih za eventualno izselitev. Njegov vodja je bil podpolkovnik SS dr. Schultz, ki je isto funkcijo opravljal tudi za področje južne Štajerske.

Štab za izseljevanje je svoje delo zaključil 1. 10. 1941. Od takrat dalje je vprašanje izseljevanja prešlo neposredno na sam KdS, oziroma na oddelek gestapa v njegovi sestavi. Kot je bilo že omenjeno, se je težišče izseljevanja preneslo na varnostnopolicijsko področje. Pod vodenjem in po ukazu gestapa so bile nato izseljevane družine aktivnih sovražnikov okupatorja. Ohranjeno je bilo taborišče v Šentvidu pri Ljubljani, v katerega so bila z ukazom premeščene osebe za izselitev.

V vseh vprašanih izseljevanja so organi KdS sodelovali s pooblaščenecem, dodeljenim pisarni šefa civilne uprave na Bledu. Sedež pooblaščenca je bil v isti stavbi, v kateri se je nahajal tudi KdS, in je bil podrejen CdZ, prav tako pa tudi višjemu vodji SS in policije ter nadrejeni glavni upravi SS. Glavna naloga pooblaščenca je bila, da prevzame nepremično lastnino izseljenih oseb, da postavi zastopnike za izpraznjene nepremičnine in da to lastnino naseli z Nemci.

Med ustanovami, s katerimi je KdS pristno sodeloval, je potrebno na prvem mestu omeniti upravni aparat, ki je bil pod pristojnostjo CdZ. To sodelovanje in njen karakter pa sta bili že opisani. V nadaljevanju je sodelovanje obstajalo tudi s Policijo za ustavni red (Orpo), še posebej v izvršilnem pogledu. Ker je Orpo prav tako imel svojo terensko obveščevalno službo, je v okviru obveščevalne dejavnosti potekalo sodelovanje med varnostno policijo in Orpo. To sodelovanje je izstopalo predvsem pri izmenjavi obvestil. KdS je vzdrževal zveze tudi s terenskimi organizacijami NSDAP, predvsem z okrožnimi vodstvi nacistične stranke v Radovljici, Kranju in Kamniku.

KdS je vzdrževal tudi zveze z italijansko okupacijsko upravo (kvestura) v Ljubljani, in sicer preko posebnega oficirja za zvezo, kapetana SS Krugerja, ki je istočasno opravljal tudi dolžnost oficirja za zvezo z gavlajterjem Koroške oz. CdZ za Gorenjsko pri "visokem komisarju Ljubljanske pokrajine". Torej je preko tega organa bila vzdrževana zveza tako v upravnih kot varnostnopolicijskih vprašanih. Poleg tega se je oficir za zvezo ukvarjal tudi z obveščevalno službo.

Tako kot ostali organi oblasti rajha v okupirani Sloveniji sta tudi aparat SIPO in SD menila, da s Slovenci ne bodo imeli posebnih težav v pogledu izvajanja programa germanizacije in asimilacije. Prav zaradi takega mnenja so pojav narodovega odpora v obliki narodnoosvobodilnega gibanja najprej imeli za minljivo težavo, ki nima globljih korenin niti širše osnove. Z

razvojem NOG in oblikovanjem narodnega upora ter občasnim burnim razpihovanjem in trenutnim upadom, vendar s stalno rastjo tako po širini kot intenziteti, pa je bil tudi okupacijski varnostni aparat vse bolj angažiran v akcijah proti NOG.

V centrali RSHA v Berlinu je prevladovala ocena, da je situacija na Gorenjskem delno tudi rezultat nezadovoljivih sposobnosti lokalnih varnostno-policijskih organov. Partizanska dejavnost v Sloveniji je bila za RSHA še bolj neprijetna zaradi tega, ker se je Slovenijo smatralo za sestavni del rajha in je pojav NOG preprečil uresničitev vseh zgodnejših načrtov z ozirom na okupirana slovenska območja. Šef gestapa, Heinrich Müller, je menil, da je za tak razvoj situacije odgovorno le nestrokovno vodstvo KdS na Bledu, s čimer je cilj na dejstvo, da je bil komandant Volkenborn organ SD. Müller si je prizadeval, da na ta položaj pripelje predstavnika gestapa, saj je bil prepričan, da je le gestapo dovolj strokovno pripravljen in usposobljen za boj proti komunistom, saj SD nima potrebnih izkušenj, potrebnega znanja in strokovnosti.

V prizadevanjih za ponovno vzpostavitev kontrole nad dogajanjem na Gorenjskem, resno pretresen z vse močnejšo dejavnostjo NOG, je RSHA napotil na to območje nekatere posebne formacije svojih strokovnjakov za zatiranje komunizma. Ti so prihajali v tim. specialnih komandah (Sonderkommando) ali mobilnih komandah (Fliegendes ali Rollkommando), pod vodstvom izstopajočih ekspertov gestapa. Eni od teh na Gorenjsko napotenih specialnih komand RSHA je bil postavljen na čelo izkušen kriminalist in strokovnjak za boj proti komunizmu, kriminalistični svetnik Kraus, do takrat pripadnik vodilne ustanove gestapa (Staatspolizeileitstelle) v Hamburgu. Kraus je že pred prihodom NSDAP na oblast delal v hamburški policiji v antikomunističnem referatu. Sprejet je bil v gestapo, kjer je prevzel vodenje komunističnega referata ter pri svojem delu dosegel izstopajoče uspehe. O njem se je razširil glas, da gre za izjemno sposobnega in strokovnega uslužbenca na področju boja proti komunizmu. Vse to pa je dosegel v prvi vrsti zaradi svoje sposobnosti organiziranja obveščevalne službe. V Hamburgu je npr. uspel v primeru pridobitve tajnice okrožnega vodje KP Nemčije, s katero se je, med drugim, kasneje tudi poročil.

Kraus je na Gorenjsko prišel v prvi polovici decembra 1941 s skupino uslužbencev in nalogo, da najprej natančno prouči partizansko težavo na

Gorenjskem ter nato na osnovi svojih ugotovitev tu organizira obveščevalno službo, ki bi morala biti usmerjena izključno proti NOG. O svojem delu je moral poročati RSHA in KdS na Bledu, istočasno pa je moral na aparat KdS prenesti svoje izkušnje antikomunističnega delovanja.

Kraus je hitro prišel v težek konflikt z vodjo KdS Volkenbornom, ki se je počutil odrinjenega. V svojih dejavnostih na Gorenjskem je bil Kraus sicer neodvisen od KdS, lahko pa je od tega zahteval usluge in pomoč, KdS pa mu je pri tem moral obvezno nuditi vso podporo. Poleg tega je Kraus obveščal neposredno Berlin, preko samega vodje KdS, ki je bil imenovan za varnostno upravljanje tega območja.

Kljub taki napeti situaciji med njim in KdS je Kraus dvajset svojih uslužbencev razporedil po izpostavah KdS na Gorenjskem (skupine od 3–6 oseb). Vsi ti so bili izkušeni uslužbenci gestapa v Avstriji, dodeljeni Krausu posebej zaradi te naloge. Naloga tako oblikovanih skupin je bila, da čim bolj temeljito proučijo NOG in partizansko organizacijo na Gorenjskem ter da sodelujejo pri ustvarjanju ustrezne obveščevalne mreže. Kraus je ostal na Bledu. Skupine so bile neposredno vezane nanj, saj so od njega prejemale ukaze in mu tudi poročale. Čeprav so bile v kasnejših obdobjih na območje Gorenjske poslane tudi druge tovrstne skupine, se je najdlje od vseh zadržalo prav Krausovo poveljstvo, ki za svoj primarni cilj ni imelo izvedbe kratkotrajnih izvršnih ukrepov, temveč organizacijo obveščevalne službe s prodorom v vrste NOG in izpodkopavanjem njegove organizacije. Rešitev pod Krausovim poveljstvom je bila le začasna, saj je pripomogla le k premostitvi akutne krize do izvedbe reorganizacije in reforme v varnostnoobveščevalnih službah ter KdS, ki jih je takrat zahtevala situacija. Zaradi rivalstva med gestapom in SD, ki je vladalo v celotnem aparatu v teh dveh vejah varnostne službe v tretjem rajhu, od tal pa do vrha, je tako stanje trajalo skoraj do sredine leta 1942, ko je prišlo do umika Sonderkommanda Kraus.

Od takrat dalje se je začela sistematična gradnja obveščevalne službe gestapa. V tem času so bili izvedeni tudi brutalni izvršilni postopki. Na Gorenjskem se je zelo hitro pojavil poseben polk »Policije za varstvo ustavne ureditve«, ki mu je general SS Daluge osebno dal najostrejša navodila. Pričeli so izvajati vrsto nasilnih ukrepov proti prebivalstvu, general Rösener pa je dajal ton postopkom policijskih organov in njegovim formacijam.

Agenti, ki jih je pridobil gestapo v zaporu v Begunjah ali v svojih izpostavah, so zaradi preprečevanja morebitne kompromitacije še naprej opravljali dotedanje delo v starem življenjskem in delovnem okolju. Tisti med njimi, ki so delovali kot izvidniki (raztrganci, op. p.), so bili koncentrirani v bližini izpostav in oporišč gestapa. Tukaj je potrebno dodati, da je bila na Gorenjskem prisotna posebej močna potreba po lovcih, čuvajih lovišč, gozdarjih, pastirjih, gozdnih delavcih itd. Zaradi kontroliranja posameznih izvidnikov in izvidniških skupin je bilo na teren pogosto hkrati napoteno po več skupin. Drugače je imela dejavnost preko izvidnikov svoje težišče v srezih (okrajih), v katerih se je še posebej čutila partizanska aktivnost. V krajih, v katerih je bilo gibanje partizanov manj vpadljivo ali v katerih ga po oceni Nemcev ni bilo, izvidniki niso bili formirani. Tu se je delalo z večjim številom agentov, rezidentov itd.

Za delo po gestapovski liniji je bilo zelo pomembno postopanje z zaporniki v centralnem zaporu KdS v Begunjah. V večjem obsegu je s pridobivanjem agentov v tem zaporu pričel kriminalistični komisar Brandt, vodja IV. N KdS na Bledu. V pol leta svojega dela na tem položaju je o pridobil veliko število agentov in jih izpustil na svobodo. Po njegovi zamenjavi je o tem področju odločal stotnik SS Helmut Rozumek, ki je odrejal tudi postopke proti posameznim zapornikom, vključno s "poostrenim zaslišanjem", pošiljanje v koncentracijsko taborišče, likvidacijo itd. Zadnje se je izvajalo v obliki streljanja talcev ali z direktnim nalogom KdS oz. šefa IV. oddelka, od marca 1944 pa tudi preko obsodbe "Političnega kazenskega sodišča za Gorenjsko" (op.: Sondergericht zur Aburteilung kommunistischer Elemente). To sodišče je dne 29. 7. 1941 z odlokom na podlagi posebnih pooblastil, ki jih je imel kot šef civilne uprave za zasedeni ozemlji Gorenjske in slovenske Koroške, ustanovil dr. Franz Kutschera. Vzrok za ta ukrep so bili predvsem julijski nemiri na kamniškem območju. Za predsednika tega »sodišča« je bil imenovan dr. Kurt Messiner, izvedenec za pravne zadeve pri političnem komisarju v Kranju. Preostala dva člana sta bila vodja IV. oddelka KdS (gestapo) na Bledu SS Sturmbannführer dr. Bauer in kapetan orožniške policije (Orpo) Heinz Hubner. Obtožnico je vedno zastopal oficir SS, ki ga je določil KdS. Torej je

spadalo kazensko sodstvo na okupiranem ozemlju k upravnemu aparatu glavnega urada varnostnih služb rajha (RSHA).

Sodišče se je sestajalo po potrebi in je delovalo do sredine novembra 1941. Do tega obdobja je namreč v begunjskih zaporniških knjigah vpisano, da so bile usmrtitve odredene po razsodbi »posebnega sodišča«, od tedaj pa so bile usmrtitve opravljene na ukaz vodje IV. oddelka KdS, tj. dr. Bauerja. V kasnejših obdobjih je gestapo tudi ta vpis opustil, zaradi česar je bila rubrika pri usmrčenem prazna. Pozornost vzbuja že sam naziv tega »Posebnega sodišča«, saj je bilo njegovo področje dela omejeno izključno na določeno specialno kategorijo zapornikov, na komuniste, za katere je praviloma izrekalo le smrtne obsodbe. Kar se tiče pošiljanja v koncentracijska in delovna taborišča, o zapornih kaznih in izpustih pa je še naprej odločal KdS, s čimer je to »posebno sodišče« spadalo k varnostnopolicijskemu aparatu, kjer so bila izločena vsa pravna zagotovila v sodnem postopku.

Ustanovitveni odlok tega »posebnega sodišča« je tudi določal, da se smrtne obsodbe opravijo z ustrelitvijo, ki jo izvaja eksekucijski vod 181. rezervnega policijskega bataljona. Za posamične primere si je izdajatelj odloka pridržal tudi pravico, da določi drugačno izvedbo smrtne kazni. Tako je npr. določil, da se na Dobrči ujeti partizan Milorad Stošić 23. 8. 1941 javno obesi v Kranju.¹²

Skupaj je med okupacijo Gorenjske šlo skozi zapore v Begunjah iz "državnopolicijskih razlogov" 11.008 političnih zapornikov. Od tega števila je bilo na svobodo izpuščenih 5.432 oseb, izseljeno je bilo 359 oseb, pobegnilo je 40 oseb, napoteno v kazenske zavode 280 oseb, napoteno v taborišča za vojne ujetnike 119 oseb, napoteno v koncentracijska taborišča 1693 oseb, na daljši postopek poslano v Celovec 445 oseb, poslano v druge ustanove 218 oseb, ustreljeno je bilo 836 oseb. V število izpuščenih na prostost so všteti tudi tisti, ki so bili napoteni na ozemlje rajha na plačano delo, predanih vodilnim mladine rajha ali so bili dodeljeni na delo v protiletalski zaščiti. Preostalih 607 oseb je bilo osvobojeno v maju 1945. KdS na Bledu je delal po splošno veljavnih načelih obveščevalnega dela SD. SD je preko izpostav in sodelavcev zbiral podatke o življenju prebivalstva v vseh njegovih oblikah. Kot sodelavci so bili angažirani pripadniki različnih poklicev in družbenih slojev, predvsem pa izstopajoče osebe iz javnega, kulturnega, gospodarskega in splošnega družbenega življenja. Med temi

osebami je bilo veliko folksdojčerjev ali Nemcev iz rajha. Te osebe so bile preverjane tako s političnega vidika kot po svojih strokovnih kvalitetah, za razliko od agentov gestapa, ki v tem pogledu običajno niso bili predhodno preverjani. Po daljšem preverjanju so bile take osebe povabljene k sodelovanju z SD. Zavrnitev takega sodelovanja je bilo povezano s precejšnjimi težavami za konkretno osebo. Poleg tega je SD običajno upošteval tudi značaj oseb, na katere se je obrnil zaradi sodelovanja, predvsem so bili to ljudje, za katere se je ocenilo, da se bodo pripravljene prostovoljno odzvati takemu povabilu.

Poleg folksdojčerjev, Nemcev in določenega števila Slovencev iz meščanskih krogov, je SD črpal svoje informacije tudi od državnih idr. javnih uslužbencev. Manjši del njegovih sodelavcev je bil javno znan in pisno zavezan k sodelovanju. Večji del teh oseb je bil v obliki informatorjev za posamična vprašanja, strokovnjakov itd. SD je težil k temu, da ima za vsako področje življenja posebne strokovnjake, poleg tega tudi obveščevalce, ki ga bodo informirali o splošnih vprašanjih javnega značaja, o razpoloženju prebivalstva, situaciji, vplivu tiska in propagande na prebivalstvo itd.

Načelno so tudi sodelavci SD na Gorenjskem delovali brez nagrade ter prejeli samo nadomestilo za materialne stroške, ki bi jih predložili o tem delu, kakor je bilo takrat pravilo. Njihova poročanja so bila tedenska, toda funkcionarji SD so z njimi na sestankih reševali težave, ki so se sproti pojavile na terenu. Mreža sodelavcev SD je bila razvejana preko celotne Gorenjske, tako da je SD bil seznanjen z najpomembnejšimi pojavi na tem področju. Za delovanje SD je med drugim karakteristično to, da so bili največkrat kot sodelavci rekrutirani tisti, za katere se je vedelo, da hočejo tudi odprto kritizirati obstoječe stanje oziroma določene ukrepe oblasti. To seveda le, če bi SD prišel do zaključka, da gre za dobronamerno kritiko, ne pa tako, ki bi izvirala iz načelnega nasprotovanja proti nacistični vladavini. Osebe, ki so izstopale na tak način in je njihovo politično ozadje kazalo, da gre za vprašanje "konstruktivne kritike", so bile zanimive za SD, ki si je prizadeval, da jih po predhodnem detajlnem preverjanju pridobi zase. Pri tem je bila dana popolna možnost izražanja takih kritik.

Ena od aktivnosti KdS na Bledu je bila tudi obveščevalno delovanje proti sosednji "tujini", tj. proti tim. teritoriju "Ljubljanske pokrajine". Ta obveščevalna naloga je bila prvenstveno dodeljena KdS na Bledu, pri

čemer je imel KdS v Mariboru le podrejeno vlogo. Kako je tak, v centrali RSHA v Berlinu narejen razpored sprejel KdS v Mariboru, bomo videli pozneje. Dejstvo je, da je z Bleda proti Ljubljani in v delu Slovenije pod italijansko okupacijo delovala dokaj živahna obveščevalna dejavnost. Ta je šla deloma po obveščevalnih kanalih, ki jih je zgradil SD po liniji VI. oddelka, deloma pa po obveščevalnih kanalih gestapa. Po liniji SD, tj. VI. oddelka, je delal šef izpostave SD v Kranju, Messiner. Za gestapo pa je močno obveščevalno dejavnost organiziral Kraus v času svojega bivanja na Gorenjskem, prav tako pa tudi oficir za zvezo SIPO in SD v Ljubljani.

Obveščevalna služba v "Ljubljanski pokrajini", s katero se je ukvarjal še oficir za zvezo »policije za varstvo ustavne ureditve« in višjega vodje SS in policije, major SS Holst, se je v večji meri opirala na folksdojčerje, katerih določeno število je ostalo v "Ljubljanski pokrajini", kljub prizadevanjem, da se ti preselijo na območja pod nemško okupacijo. Predvsem med slabo plačanimi italijanskimi uslužbenci je bilo zato možno, da se pridobi njihovo večje število, delno pod krinko skupnega boja proti NOG, v katerem so bili Nemci boljši.

Posebno v smeri demarkacijske mejne črte oziroma proti "Ljubljanski pokrajini" je delovalo oporišče gestapa v Šentvidu, ki ga je ustanovila specialna komanda Kraus. Posebej je treba poudariti, da je premeščanje agentov v Ljubljano spadalo k njegovim posebnim dolžnostim, pri čemer so bili agenti oskrbljeni z lažnimi dokumenti. Pomembno je bilo vzdrževanje zveze s tako infiltriranimi agenti, saj je bilo treba agenta zaščititi pred odkritjem, tako pred italijanskimi okupacijskimi oblastmi kot pred OF. Zato so bili razgovori z agenti oziroma osebni stiki z njimi zelo kratki in previdni. Uslužbenci nemške obveščevalne službe so stike vzdrževali največkrat v vozečih avtomobilih, toda tudi na nevpadljivih javnih mestih, kot so bile npr. postajne čakalnice, kavarne ipd.

Agentura KdS Bled v Ljubljani je bila ob več priložnostih ogrožena zaradi akcij, ki so jih Italijani izvajali proti OF. Ob takih akcijah se je dogajalo, da so se nenamerno odkrile posamične linije nemške agenture in se porušile oziroma motile skrbno vzpostavljene zveze in vohunski kanali. Nemci so menili, da Italijanov ni potrebno informirati o obveščevalni mreži KdS Bled proti NOG, ker bi to ogrožalo tako obveščevalno mrežo kot tudi osebnosti samih agentov. Včasih je bilo videti, da so Italijani namerno sabotirali dejavnosti nemške obveščevalne mreže, če jim je bila ta poznana in so

njene pripadnike kompromitirali pred OF s predčasnimi in nerodnimi aretacijami in drugimi ukrepi. Kakorkoli že, med nemško in italijansko oblastjo ni obstajal nikakršen dogovor, ki bi se dotikal njunega obveščevalnega sodelovanja, oziroma bi odobral dejavnost nemške obveščevalne službe pod italijansko "suverenostjo".

Službi, ki je delovala proti "Ljubljanski pokrajini", je KdS pripisoval veliko pomembnost, še posebej zaradi tega, ker je menil, da se vodstvo KP in OF za celotno Slovenijo nahaja v Ljubljani in da se z njima v osnovi upravlja akcije NOG na Gorenjskem in izven nje. Po ukinitvi oporišča skupine Kraus v Šentvidu je celotno težišče obveščevalnega dela prešlo na oficirja zveze in druge linije, ki so vodile neposredno iz KdS Bled v Ljubljano.

6.2 Izpostava gestapa v Kranju

Ko so aprila 1941 sestavljali ekipo za organiziranje dela ustanov SIPO in SD na Gorenjskem, je bila določena tudi skupina, ki je imela nalogo, da v Kranju formira komisariat mejne policije, ki bi bil pristojen za mejne zadeve na novi italijansko-nemški meji. Osebe te ustanove je bilo sestavljeno iz uslužbencev mejnih policijskih postaj na dotedanji nemško-jugoslovanski meji.

Omenjeni komisariat je v Kranju pričel delovati 21. 4. 1941. V letu 1942 so bile razpuščene vse mejne policijske postaje na demarkacijski črti z Italijo, razen tistih v Lazah in Šentvidu, ki sta bili preoblikovani v zelo pomembno oporišče. Komisariat mejne policije v Kranju je bil takrat reorganiziran in preimenovan v izpostavo gestapa, s tem da je na primeren način spremenil tudi svoj naziv in del svojih funkcij. Preostali že navedeni mejni policijski postaji pa sta bili podrejeni neposredno KdS na Bledu. Vprašanja pristojnosti gestapa, ki se niso nanašala na mejno policijsko delo, je za območje delovanja mejne postaje Šentvid najprej imela pod kontrolo izpostava estapa v Kranju, kasneje pa je ta tudi v tem pogledu postala samostojna. Za območje mejne policijske postaje v Lazah je bila za področje pristojnosti gestapa pristojna nadrejena izpostava v Litiji oziroma Kamniku. Izpostava v Kranju organizacijsko gledano ni bila razdeljena na referate ali območne sektorje. Tudi tu je kot na vseh manjših izpostavah poveljnik delil delo med njene pripadnike, vendar le v smislu dela po liniji oddelka IV N, kjer je v Kranju obstajala izjema. Te naloge je v opisanem

obdobju osebno opravljal poveljnik izpostave skupaj s še enim njenim pripadnikom.

Za opravljanje svojih nalog je izpostava zgradila razširjeno tajno poizvedovalno in obveščevalno (agenturno) mrežo. Na posameznih točkah območja izpostave so bili postavljeni rezidenti, ki so imeli lastne tovrstne mreže. Za izpostavo so vohunili tudi informatorji in poverjeniki. Proti partizanom in OF je izpostava organizirala še svoje izvidnike (raztrgance, op. p.), pridobljene v glavnem iz vrst bivših partizanov. Agentura je bila v veliki meri sestavljena po splošnem sistemu, ki ga je gestapo uporabljal v okupirani Sloveniji, in sicer iz pridobljenih pripadnikov OF, ki so podlegli pritisku ali pa so iz drugih razlogov pristali na sodelovanje z gestapom. Precejšnje število agentov je bilo pridobljenih tudi iz vrst reakcionarnih meščanskih elementov.

Istočasno je izpostava izvedla tudi obširno akcijo pridobivanja vohunov v zaporih Begunje. Od tamkajšnjih zapornikov, ki so imeli prebivališče na območju izpostave gestapa v Kranju, so jih pripadniki te izpostave poskušali pridobiti čim večje število, pri čemer so bile prav tako uporabljene vse vrste že zgoraj navedenih groženj. Enaka akcija je bila izvedena tudi v koncentracijskem taborišču Kraut na Koroškem, v katerem je bilo internirano večje število političnih aretirancev s področja Gorenjske. Tako pridobljeni zaporniki in interniranci so bili izpuščeni šele, ko so podpisali obvezo o sodelovanju. Del teh se v nadaljevanju sploh ni ravnal po svojih obvezah in po izpustitvi iz zapora oz. taborišča niso obveščevalno delovali. Za kamuflažo precejšnjega števila izpuščenih pridobljenih zapornikov je izpostava gestapa v Kranju omogočila tudi odpuščanje določenega števila oseb, ki niso podpisale obveze za obveščevalno sodelovanje.

V svojem boju proti NOG se je izpostava gestapa v Kranju posluževala tudi tim. spečih agentov, katere je infiltrirala v partizanske enote. Ti so imeli nalogo, da se vrinejo v partizanske vrste, kjer izvajajo izvidništvo in zbirajo obveščevalne podatke. V primeru bojnih spopadov pa bi morali ubiti vodilne partizanskih odredov, mitraljezce itd. Agenti izpostave gestapa so imeli svoje tajne številčne oznake. Z njimi je upravljal pripadnik gestapovske izpostave, ki je izvršil njihovo pridobivanje in jih je moral prijaviti oficirju izpostave oziroma referentu oddelka IV N. Agenti so bili v glavnem preverjani z vidika strokovne usposobljenosti. Stik z njimi je bil

običajno vzdrževan konspirativno, vendar so bili v več primerih storjeni tudi prekrški v nasprotju s predpisi o takem konspirativnem kontaktiranju. Določen del svojih agentov je izpostava odstopila žandarmeriji. S tem namenom je bil na vsaki žandarmerijski postaji odrejen po en žandar za delo z agenti, za sprejemanje njihovih poročil in dajanje navodil. Slednji je bil zato oproščen vseh drugih službenih dolžnosti. Bil je v stalni pristni zvezi z izpostavo gestapa, od koder je prejemal direktive in kjer se je govorilo o odrejanju nalog za izvidovanje in ugotavljanje nasprotnikovih potez na terenu, o načinih vodenja agentov itd. Ti žandarji so bili prav tako v rednih razmikih klicani na izpostavo gestapa na razna usposabljanja in tečaje. Z organiziranjem takih obveščevalnih pomočnikov med žandarji si je izpostava gestapa prizadevala izboljšati organizacijo same obveščevalne službe in kontrolo nad agenti, saj bi iz podružnice žandarmerijske postaje na terenu bila možna mnogo bližja, stalna in popolnejša zveza kot iz izpostave gestapa, ki je bila v samem centru sreza (okraja). Kljub pozitivnim stranem take decentralizacije obveščevalne službe oziroma dela z agenturo so bile prisotne tudi precejšnje pomanjkljivosti. Predvsem je tu trpela konspirativnost zveze z agentom, saj so lokalni prebivalci lahko opazili stik med agentom in žandarjem v njihovem kraju. Na ta način je OF uspela odkriti večje število agentov gestapa.

Agenti so dobivali denarne nagrade in plače od izpostave gestapa, četudi so bili neposredno povezani le z žandarmerijo. Pri tem se je izpostava trudila, da agent ni prejel prevelike vsote v gotovini, da ne bi izzval pozornosti svoje okolice s prekomernim trošenjem. Da bi se to preprečilo, je izpostava za svoje agente ustvarila blokirane varčevalne račune, na katere je potem vplačevala večji del nagrade za agenta. Varčevalne knjižice so bile deponirane na izpostavi gestapa, ki jo je agent prejel šele takrat, ko je prenehal delati za izpostavo. S to metodo je izpostava dosegla močno kontrolo in sredstvo pritiska nad svojimi agenti, saj jim privarčevanega denarja ni predajala, če ti niso opravili zadanih nalog. Zaradi pomanjkanja v zadnjih letih vojne je izpostava svoje agente v vedno večji meri nagrajevala s hrano in racionaliziranim blagom, ki se je težko nabavilo. Delno so ti predmeti prihajali tudi iz zasežene lastnine Slovencev.

Delo agenture izpostave gestapa ni kontrolirala le sama izpostava, marveč je nadzor nad to dejavnostjo izvajal tudi KdS. Ker je moral biti v

evidencah KdS prijavljen vsak agent, pri čemer so se v njegov dosje vnašala tudi vsa njegova predana poročila, je pristojni referent KdS oddelka IV vedno imel priložnost ugotoviti obseg dela vsakega agenta in od izpostave zahtevati poročilo, če bi opazil da konkretni agent popušča pri svojem delu. To ni veljalo le za izpostavo gestapa v Kranju, ampak na splošno za delo celotne nemške agenture na območju Gorenjske.

Tako kot ostale izpostave gestapa je tudi ta v Kranju ob prihodu na okupirano slovensko ozemlje dobila nalogo, da v okvirih svojih pristojnosti najodločneje sodeluje pri izvajanju programa germanizacije oziroma v prvi vrsti pri akciji izseljevanja. Glede na to, da je bila izpostava predvsem organizirana kot komisariat mejne policije, je dobila tudi pomembne mejnopolicijske naloge, ki so se nanašale na novo nemško-italijansko mejo. Tu je bila pomembna predvsem kar najbolj popolna kontrola mejnega prometa, zaradi česar je vodja izpostave pogosto sam ali skupaj s svojimi organi izvajal kontrole v mejnih policijskih enotah.

Od poletja 1941 dalje se je težišče dela izpostave seveda preselilo na obvladovanje situacije, ki je nastala ob pojavu narodnega upora. Zaradi tega so bile njene mejne naloge potisnjene v drugo vrsto, v naslednjem letu pa je bila izpostava tudi formalno razrešena teh dolžnosti. Boj proti NOG je izpostava izvajala na enak način, kot ga je izvajala na celotnem okupiranem slovenskem ozemlju, in sicer s terorjem. Poleg dejavnosti agenture proti OF in partizanom se je izpostava posluževala tudi protiband (kontrabande), za katere je prispevala svoje izvidnike (raztrgance). Največji uspeh v tej dejavnosti je bil dosežen v avgustu 1942, ko je ena od teh kontraband pričakala v zasedi partizanski bataljon na Krvavcu.

Izpostava je imela tudi svoja oporišča. Eno od teh je bilo organizirano v Tržiču na tamkajšnji žandarmerijski postaji. V tem oporišču sta v skladu s potrebami delala po eden ali dva pripadnika izpostave. Z njima je sodeloval tamkajšnji rezident izpostave, Peter Strupi. Drugo oporišče je bilo organizirano kasneje v letu 1942 v Predvoru, vodil ga je uslužbenec gestapa Weniger. S tem oporiščem je bil povezan pridobljeni partizanski kurir Peter Črv iz Kokre, poleg njega pa še nekaj drugih oseb iz doline Kokre. To oporišče se je pri svojem delu posluževalo izvidnikov, prav tako pa so zanj delali lovski čuvaji in gozdni delavci s tega območja.

Od vodilnih uslužbencev te izpostave, ki so se pogosto menjavali, so znani predvsem: podporočnik SS in višji kriminalistični sekretar Karl

Bayreuther, ki je bil poznan kot komisar mejne policije v Beljaku; podporočnik SS in kriminalistični komisar dr. Karl Heinz Althaus, ki je v Kranj prišel iz RSHA v Berlinu, kamor se je vrnil že po dveh mesecih; podporočnik SS in kriminalistični sekretar Josef Platzl, ki je bil kasneje premeščen za poveljnika izpostave v Dravogradu; poročnik SS Rudolf Messner, ki je bil do 1943 poveljnik izpostave v Kranju, ko pa je bila ta združena z izpostavo gestapa v izpostavo KdS, je ta postal eden od oficirjev. Poleg teh je bil najbolj pomemben funkcionar te izpostave podoficir SS in kriminalistični sekretar Erik Dichtl, ki je vodil referat IV N ter bil istočasno tudi poveljnik "Gorenjske samozaščite". V tem obdobju je na tej izpostavi gestapa delovalo še 89 agentov, od tega 8 rezidentov, 19 izvidnikov in 2 informatorja.¹³

Perfidno delovanje gestapa v tem obdobju odraža tudi vsebina vprašalnika za zaslišanje ujetih partizanov in simpatizerjev OF.¹⁴

1. Kdaj, kako, kje in zaradi česa je prišel v bando?
2. Po kateri poti se je gibala banda od vstopanja dotičnega vanjo, kje je taborila? Podatke je potrebno posredovati detajlno, po možnosti s pomočjo karte.
3. Kako se je imenoval bataljon, koliko čet mu je pripadalo, kateri četi je dotični pripadal?
4. Imena komandanta bataljona, političnega komisarja bataljona, intendanta, komandirjev čet in vodov, političnih komisarjev v četah in delegatov v vodih.
5. Številčno stanje bataljona, čet, vodov.
6. Vrsta in količina orožja v bataljonu in njegova razdelitev po četah.
7. Na katerem območju je operiral bataljon in posamične čete?
8. Ali so tabori urejeni po taktičnih načelih? Ali se ob njihovem postavljanju posveča pozornost čim manjši vidljivost?
9. Katera taborišča so pogostejše uporabljana in kje se je nahajalo zadnje taborišče?
10. Kako je taborišče varovano, koliko straž se je običajno postavljalo, na kakšni razdalji od taborišča so stale, ali so bile v okolico pošiljane patrulje, koliko so se te lahko oddaljile, kako dolgo so se lahko zadrževale v patruljiranju in kakšne so bile njihove naloge?
11. Kako so se bande morale obnašati pri napadu, ali so morale sprejeti

- borbo ali so se ji morale izogniti?
12. Ali so določena zborna mesta za primer, če je banda pri napadu razbita?
 13. Kakšno varovanje je izvajano na pohodih, ali se je pohod izvajal z bočnim varovanjem?
 14. Kakšne so bile izgube v posamičnih bojih, ali so odnešeni ranjenci in mrtvi, kje so ranjenci zdravljeni?
 15. Kako so delovali napadi na bandite in kakšno je bilo splošno razpoloženje?
 16. Kdo je bil kurir v bataljonu, v četah? Koliko pogosto in v katerih dneh so bili kurirji na poti, kam so šli, kje so bila njihova zbirališča, ali so bile vedno uporabljane iste poti? Poti označiti po karti in jih med zaslišanjem tako točno opisati, da se lahko najdejo brez vodiča in brez uporabe karte.
 17. Kakšne zveze so obstajale med bandami in »terensko organizacijo«, ali so obstajale stalne zveze in javke, ali so člani terenske organizacije dostavljali obvestila bandam, v kakšnih oblikah so te dobivale podporo od terenskih organizacij?

6.3 Oporišče »Sonderkommando Kraus« v Šentvidu pri Ljubljani

V strogo formalnem smislu to oporišče, ki je delovalo le približno pol leta, ni imelo karakterja izpostave gestapa, niti njegovih funkcij. Njegova glavna naloga v začetnem obdobju okupacije je bila organiziranje obveščevalne službe v smeri Ljubljane. V zvezi z izvedbo te naloge je bilo delo oporišča pomembno in zanimivo, zaradi česar si zasluži podrobnejši prikaz. V času njegovega obstoja je to oporišče v obveščevalnem pogledu odigralo vlogo, ki ni bila nič manj pomembna in obsežna od tistih, ki so jih odigrale izpostave gestapa na Gorenjskem.

Oporišče je bilo do začetka 1942 podrejeno komisariatu mejne policije v Kranju, kasneje pa neposredno KdS na Bledu. Kot podružnica v smeri Ljubljane in "Ljubljanske pokrajine" je bila ta ustanova nadvse pomembna v aparatu gestapa, še posebno zaradi množice obveščevalnih zvez, ki so potekale preko nje. Ko je Sonderkommando Kraus prispel na območje Gorenjske, je hitro formiral svoj manjši center poleg mejne policije v

Šentvidu, ki mu je bil neposredno podrejen in katerega sedež je bil na KdS Bled. Čeprav je bil ta center v objektu postaje mejne policije, pa tej ni bil podrejen, temveč se je le posluževal njenih uslug in drugih organizacijskih možnosti. Imel je tudi svoj uradni naziv "Sonderkommando Kraus in St. Veit". V formalnem odnosu z italijanskimi policijskimi oblastmi v Ljubljani je bila naloga tega oporišča, da olajša vzdrževanje stalne zveze med nemškim in italijanskim varnostnim aparatom zaradi koordinacije dela proti NOG. V bistvu je bila osnovna dejavnost oporišča na področju delovanja obveščevalne službe proti "Ljubljanski pokrajini", in to v prvi vrsti neodvisno od Italijanov proti NOG, v drugi vrsti pa proti samim italijanskim okupacijskim oblastem. V tistem času v Ljubljani še ni obstajal oficir za zvezo med SIPO in SD, zaradi česar je bila to ena od najbolj

Zavod Sv. Stanislava v Šentvidu (1941), v katerem je imel gestapo v okviru mejne policije svoj sedež izpostave

Foto: avtor neznan

pomembnih oblik stikov med nemško in italijansko varnostno policijo. Oporišče v Šentvidu je med ostalimi nalogami izvajalo tudi priprave za bodoče organiziranje ustanove policijskega oficirja za zvezo v Ljubljani.

Kot je bilo že povedano, je bila ena od glavnih nalog oporišča ustvarjanje obveščevalne mreže v Ljubljani. Zaradi tega je Kraus določil za službovanje v begunjskih zaporih posebno skupino iz svoje komande, ki se je ukvarjala izključno z zasliševanjem zapornikov iz vrst OF in partizanov. Posebna naloga te skupine je bila, da med zasliševanjem ugotovi, katere osebe med zaporniki bi bile primerne za obveščevalno delo. Take osebe so bile nato angažirane kot agenti, izpuščeni so bili iz zapora in dodeljeni oporiščem Sonderkommunda Kraus. Agenti, ki so imeli kakršnekoli zveze

z organizacijo OF v Ljubljani, so bili tako dodeljeni oporišču v Šentvidu. Ta je imel nalogo, da agentom priskrbi lažne prepustnice in jih spravi preko meje, ti pa so morali nato ponovno vzpostaviti stike z organizacijo OF pod italijansko okupacijo. Oporišče si je prizadevalo, da s temi agenti ostane v stalnem stiku in prevzema njihova poročila.

Zaradi ugotovitve, da se vodstvo OF za celotno Slovenijo ter za Gorenjsko nahaja v Ljubljani, je Kraus še posebej forsiral delo oporišča Šentvid ter pri tem poskušal preko njega prodreti s svojo agenturo v linije in kanale, ki so iz Ljubljane vodili na Gorenjsko. Poleg tega je poskušal tudi ustvarjati zveze z italijansko policijo. Nalogo ustvarjanja teh zvez je prav tako prevzelo oporišče v Šentvidu, katerega uslužbenci so vsakodnevno odhajali v prostore italijanske policije in tam izvajali določene izmenjave poročil, prijav in zaslisanj posamičnih oseb. Nemci so ocenjevali, da jim italijanske oblasti prikrivajo določena poročila in da jim posredujejo premalo obveščevalnega materiala. Nemci so se tudi izogibali temu, da bi Italijanom odkrivali svojo agenturno mrežo.

Zaradi te posebne naloge so bili pripadniki oporišča v Šentvidu izbrani med uslužbenci gestapa, ki so obvladovali italijanski jezik. V oporišču je bil prevajan ves material, ki je na tak način bil izmenjan z italijansko policijo, ne glede na to, ali je šlo za prevode iz nemščine v italijanščino ali obratno. To pisarniško delo je bistveno oviralo drugo posebno nalogo tega oporišča, tj. organiziranje lastne mreže v Ljubljani, ki bi resnično v polni meri ustrezala zamislim in potrebam Krausovega aparata. To je bil verjetno tudi eden od razlogov, da agentura oporišča Šentvid, čeprav je bila dovolj velika in je vzdrževala stalen stik s pripadniki oporišča, vseeno ni uspela prodreti v vodilne vrhove OF. Zaradi tega oporišče resnično ni doseglo vidnejših uspehov pri svojem delu.

Naslednja naloga oporišča je bila, da poskuša pri italijanski policiji doseči izročitev oseb, ki so bile pomembne za SIPO. To se je nanašalo v prvi vrsti na ujete partizane, ki bi bili lahko aktivni tudi na območju Gorenjske, ali na funkcionarje OF v "Ljubljanski pokrajini", ki so vzdrževali zveze z Gorenjsko. Gledano na splošno je bilo sodelovanje med nemškimi varnostnopolicijskimi oblastmi in italijansko policijo v tem času zelo zadržano, predvsem na področju ekstradicij (izročitve) oseb. Pogajanja z italijansko policijo so običajno trajala dolgo, za vsak primer posebej, ter so bila spremljana z množico težav. Čeprav so pripadniki oporišča Šentvid

stalno prehajali v Ljubljano in bili v stalnem osebnem stiku z italijanskimi policijskimi oblastmi, niso imeli pravice do izvajanja nobenih izvršilnih postopkov na teritoriju "Ljubljanske pokrajine". Tako jim niso bila dopuščena zaslišanja, odvisno od primera do primera jim je bila dovoljena le prisotnost na zaslišanjih, ki jih je izvajala izključno italijanska policija.

Oporišče se je ukvarjalo tudi s pridobivanjem poročil o partizanskih akcijah na teritoriju pod italijansko okupacijo, o italijanskih protiukrepih proti NOG in o vseh pomembnejših dogajanjih v »Ljubljanski pokrajini«. Enkrat mesečno je moralo oporišče predložiti obširno poročilo, ki je vsebovalo tudi vse informacije o ekonomskem in političnem razvoju v »Ljubljanski pokrajini«. Agenti iz Ljubljane so oporišču dostavljali propagandni material OF, posebno časopis »Slovenski poročevalec« in različne letake, kar je bilo uporabljano za obveščevalno obdelavo narodnoosvobodilnega gibanja. Oporišče je bilo v stalni zvezi z nemškim konzulatom v Ljubljani, v katerem se je še posebej uslužbenec Liesenberg odlikoval v sodelovanju z nemškimi obveščevalnimi organi in osebnim delom za obveščevalno službo gestapa in SD. On je v bistvu samo nadaljeval z obveščevalnim delom, ki ga je opravljal že v času pred okupacijo. Liesenberg je pripadnikom Sonderkommanda Kraus dajal na razpolago tudi osebe, ki so bili njegovi agenti.

Oporišče v Šentvidu je bilo po vsega pol leta dela ukinjeno v juniju 1942. Njegove naloge so v večji meri prešle na ustanovo oficirja za zvezo SIPO in SD pri kvesturi oziroma pri italijanskih okupacijskih oblasteh v Ljubljani. Temu oficirju za zvezo je bil dodeljen tudi del osebja oporišča, medtem ko je bil drugi del vrnjen svojim nadrejenim pisarnam, nekaj pa jih je ostalo tudi na KdS na Bledu. Postaja mejne policije je funkcionirala še naprej.

6.4 Izpostave SD

SD je imel svoje izpostave v Kranju, Radovljici in Kamniku. Svoje agente, vezane za te izpostave, pa je imel skoraj v vseh pomembnejših krajih okupirane Gorenjske. Kako je delovala ena od izpostav SD se npr. vidi iz obširnega ohranjenega arhiva o delu izpostave SD v Kranju. Na čelu te izpostave se je celoten čas okupacije nahajal poročnik SS Messner. Najpomembnejši sodelavec mu je bila žena Maria Messner. Poleg njiju je

v vrhu izpostave od sredine 1943 do osvoboditve delal tudi podoficir SS Masel. V tem časovnem obdobju sta bila izpostavi dodeljena še pripadnik SS Gasser (kurir in voznik) ter neimenovani študent, ki je bil na to delo mobiliziran zaradi nesposobnosti za vojno službo.

Vodja izpostave Messner je delal tudi po liniji IV N KdS Bled, in to preko meje nemškega okupiranega teritorija v Ljubljani, kamor je odhajal najmanj enkrat tedensko. S to njegovo dejavnostjo ostali pripadniki izpostave niso imeli nobene zveze.

Maria Messner je bila predvsem administrativna sodelavka svojega moža ter je pisala poročila. Podoficir SS Masel je bil kot pripadnik Waffen SS in invalid dodeljen SD v Kranju zato, da bi si pridobil izkušnje za kasnejše samostojno vodenje izpostave. Omenjeni študent je delal največ v registraturi (oddelek za evidentiranje in hranjenje listin, spisov), občasno pa tudi pri sestavljanju poročil. Glede na majhno število osebja je tudi razumljivo, da v okviru izpostave ni bilo delitev na referate ipd.

Za najvažnejšo nalogo se je štelo sestavljanje rednega poročila o položaju, kjer so sodelovali vsi uslužbenci izpostave, prav tako pa tudi vsi agenti. To poročilo je vsebovalo delna poročila, ki so se nanašala na različna področja javnega, ekonomskega, kulturnega življenja, splošno razpoloženje prebivalstva in na konkretne težave, ki so nastale v času sestavljanja poročila. Pri tem je bila velika pozornost usmerjena na prikaz razpoloženja prebivalstva in njegovo reagiranje na dnevne dogodke, pri čemer so bile prikazane razlike med različnimi kategorijami prebivalstva, posebno med reakcijami Nemcev in Slovencev. Poročila so morala biti kar najbolj objektivna, brez olepševanja so morala prikazati situacijo. Končna verzija poročila je bila v domeni samega Messnerja.

Največji del sodelavcev izpostave je bil iz Kranja in okolice. Med drugim so bili sodelavci izbrani iz različnih družbenih skupin ter življenjskih sredin. Poleg tega so bili od sredine 1943 vsi vodje v nemškem državnem aparatu obveščeni, da SD nudijo vse zaprošene informacije.

Od agentov, neposredno vezanih na Messnerja in SD, je bil najpomembnejši Nemec Kurt Decker. Ta je kot dolgoletni trgovski potnik in poslovodja v Kranju in okolici bil odličen poznavalec problematike tega področja, še posebej njegove ekonomske plati. Poleg njega so bili poznani še okrožni vodja Nemške fronte dela Remschnik, Avstrijec iz Koroške, ki je posredoval poročila o socialnih in delavskih vprašanjih in bil kritično

nastroyen proti NSDAP. Tu je bil tudi dunajski špediter Holzinger, ki je poročal o dogajanjih s področja transporta in o splošnem razpologjenju prebivalstva, na trenutke tudi zelo kritično proti različnim ukrepom nemške uprave. Sledila sta mu še folksdojčer Lesiak, ki je kot direktor kmetijske zadruga pokrival področje kmečkega prebivalstva in prehrane, ter Avstrijec Wüstner, ki je kot šolski svetnik obdeloval vprašanja izobraževanja in razpologjenja med izobraževalnimi delavci. Seveda je bil zraven tudi takratni načelnik sreza Skalka, ki je poročal o vseh dogajanjih v upravnem aparatu.

Polog naštetih so bili tu še drugi agenti, vsak od teh pa je imel tudi svoje informatorje, pri katerih se je informiral o problemih, ki jih je obdeloval. Tako je npr. navedeni Decker prejemal informacije od blagajnika urada za socialno zavarovanje Lilinga, vodilnega v tekstilni tovarni Jugobruna inženirja Zestra, tehnika v električni centrali Schillinga, šefa uprave tovarne Kaufmann in drugih. Te osebe največkrat sploh niso vedele, da so informacije namenjene delu SD. Iz navedenega se lahko razbere, da se je SD pri svojem poročanju najbolj zanašal na folksdojčerski oz. tim. nemški in avstrijski element, zelo malo pa na slovenske meščane. Sodelavci so posredovali svoja poročila v toliko izvodih, kolikor jih je izpostava SD pošiljala naprej (včasih tudi v štirih primerkih). Ti izvodi so šli delno na Bled, delno pa neposredno odseku SD v Celovec, s katerim je izpostava SD v Kranju vzdrževala zveze mimo oddelka III KdS na Bledu, kateremu je poročala le s prepisi teh poročil.

Messner je imel redne sestanke in dogovore s celotnim osebjem izpostave, pa tudi s stalnimi ožjimi sodelavci. Ti sestanki so bili običajno enkrat tedensko. Na njih se je debatiralo o trenutnem položaju in določene so bile osnovne teze za redno poročilo. Za posebne probleme so bile naloge dodeljene posameznim udeležencem sestanka oz. dogovora.¹⁵

6.5 Seznam centrov nemške obveščevalne službe na Gorenjskem

Seznam ne vsebuje centrov operativnih obveščevalnih služb vojnih in policijskih enot¹⁶:

Kraj:	Naziv:
Begunje:	Zapor
Bled:	BdO alpskega območja BdS Kapetanija žandarmerije KdS Vodilni štab za boj proti bandam VAO III Nest Celovec
Bohinjska Bistrica:	Postaja mejne policije Oporišče gestapa
Črni vrh:	Izpostava carinske mejne zaščite
Gorenja vas:	Izpostava carinske mejne zaščite Oporišče gestapa
Goričane-Medvode:	Zbirno taborišče
Jesenice:	Center GFP – Gruppe 20 Izpostava gestapa Izpostava SD
Kranj:	Center GFP – Gruppe 20 Izpostava gestapa Izpostava SD Kapetanija žandarmerije Pooblaščenec »Samozaščite Gorenjska-Kranj«
Laze:	Postaja mejne policije
Poljane:	Oporišče gestapa
Radovljica:	Izpostava gestapa Izpostava SD
Rateče:	Postaja mejne policije
Škofja Loka:	Center GFP – Gruppe 20 Izpostava gestapa
Šentvid:	Taborišče za izseljevanje Postaja mejne policije Oporišče gestapa
Tržič:	Center GFP – Gruppe 20 Oporišče gestapa

7. PRIPRAVE ZA BOJ PROTI OKUPATORJEM NA RAVNI SLOVENIJE

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je imelo v tem času s svojimi podrejenimi komisijami veliko dela in tako je med 14. in 16. 7. 1941 sklenilo, da se oborožena vstaja po različnih slovenskih krajih prične 20. 7. 1941, pri tem pa je treba partizanske skupine povezovati v večje borbene formacije, tj. čete. Zaradi različnih objektivnih težav se je začetek oboroženega odpora zamaknil. Člana glavnega poveljstva Franc Leskošek in dr. Aleš Bebler, ki sta imela že predhodne vojaške izkušnje, sta v tem obdobju sestavila obsežen "partizanski zakon" z naslovom "Pravila glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet o ustroju, delu in nalogah partizanskih čet". Navedena pravila so med drugim vsebovala tudi partizansko prisego in so bila kot taka redke in znamenite dokumente, ker podobnih pravil ni uporabljala nobena partizanska enota na teritoriju Jugoslavije, kljub temu, da so bili prvi uporniški streli v Srbiji zabeleženi že 7. 7. 1941.

CK KPS je na seji 22. 6. 1941 v Ljubljani ustanovil Glavno poveljstvo (na začetku Vrhovno poveljstvo) slovenskih partizanskih čet, ki je predstavljalo vojaško vodstvo oboroženega boja slovenskega naroda proti okupatorju. Glavno poveljstvo so predstavljali: komandant Franc Leskošek - Luka, politkomisar Boris Kidrič (nasledil ga je Miha Marinko), namestnik komandanta dr. Aleš Bebler - Primož in člana Stane Žagar ter Oskar Kovačič. Konec junija se je glavno poveljstvo razširilo še s tremi novimi člani (Miloš Zidanšek, dr. Marijan Brecelj in Dušan Podgornik). Tako smo Slovenci prvič v zgodovini dobili svoje vojaško poveljstvo, vendar povezano z vrhovnim štabom, ki ga je vodil tovariš Josip Broz - Tito.

Osnutek že omenjenega "Partizanskega zakona" je iz časa neposrednih priprav na vstajo. Dokumenta glavno poveljstvo ni nikoli javno objavilo, ga je pa poslalo vodilnim aktivistom na teren. Avtorja Partizanskega zakona sta bila dr. Aleš Bebler - Primož in Franc Leskošek - Luka, ob sodelovanju Edvarda Kardelja. Urejal je status pripadnikov prostovoljnih enot, njihove dolžnosti in pravice, prisego, organizacijsko strukturo in sankcije.

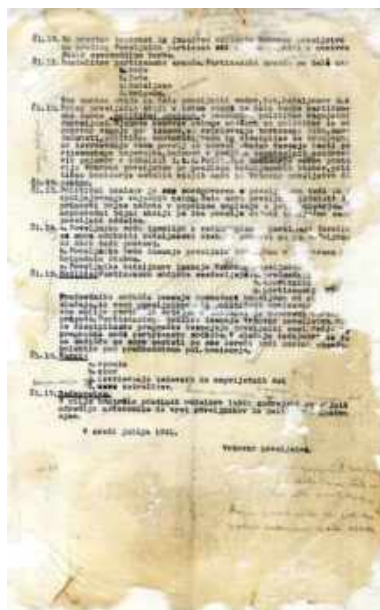
V členih od 1–4 je bil naveden ustroj partizanskih oddelkov, kdo lahko vanje vstopi, določene so bile naloge oddelkov in partizanov, navedena je bila priporočena oprema (člen 3). Člen 5 je v dvanajstih točkah predstavil

dolžnosti in pravice partizanov. Glavna partizanska dolžnost je bila disciplina. Med drugim je bilo navedeno, da mora partizan dostojno ravnati z ranjenim ali ujetim sovražnikom in »ne sme žaliti verskega čuta svojega tovariša – vernika«. Partizanska prisega je bila vključena v 6. člen. Z njo je partizan pred narodom in soborci prisegel, da se bo v celoti posvetil osvoboditvi slovenskega naroda, da ne bo zapustil partizanskih vrst in odložil orožja, dokler slovenski narod ne bo svoboden in bo, če bo treba, za svobodo žrtvoval tudi svoje življenje. V nadaljevanju je zakon seznanjal z zastavo in partizanskim pozdravom. V členih od 9–14 je bilo urejeno poveljevanje v enotah, izvolitev poveljnikov, razdelitev partizanske

armade na nižje formacije (vode, čete, bataljone in brigade), navedene so bile temeljne naloge političnega komisarja enot kot tudi načini odlikovanj zaslužnih borcev. V členih od 15–17 so bili urejeni partizansko sodstvo (partizansko sodišče predstavlja predsednik, štirje porotniki in partizanski tožilec), predpisane kazni (opomin, ukor, izvrševanje težavnih in neprijetnih del ter ustrelitev) in nadzor.

Partizanski zakon je dal dr. Bebler februarja 1942 zakopati. Gre za drugi

Ohranjeni osnutek tipkopisa Partizanskega zakona iz julija 1941 Avtor: neznan

primerek osnutka, na katerem so s svinčnikom navedeni popravki, med drugim sta spremenjena prisega in pozdrav, prečrtan je 15. člen, ki ureja sodstvo. Ko je bil Partizanski zakon izkopan, je bil že močno poškodovan, prav tako kot veliko drugega partizanskega gradiva. Tega zaradi naraščajočih količin namreč niso več nosili s seboj, ampak so ga shranili na varnem mestu. Lokacije so poznali le redki zanesljivi posamezniki. Za te dokumente so poskrbeli v kasnejšem konservatorskem oddelku Muzeja narodne osvoboditve, ustanovljenem leta 1956. Veliko skritega gradiva niso nikoli več našli ali pa je tega našel okupator, ki je pomembnejše dokumente prevedel. To gradivo se je ohranilo in je bilo vključeno v tim. okupatorsko gradivo.

7.1 Priprave za boj proti okupatorju na ravni Gorenjske

Ob nemški okupaciji je bil ranjen narodni ponos, nastopila je skrb za prihodnost. Nemška okupacija je večino gorenjskega prebivalstva močno prizadela. Vedno bolj so se tudi kazale socialne razlike med ljudmi. Iz prvih

mesecev NOB se nam je ohranilo le malo pisnih virov o partizanskih enotah, ki so nastale v okolici Kranja. Predvsem zaradi tega, ker so morale ostati organizacijske priprave za boj proti okupatorju skrbno prikrite. Oborožen boj je bil zelo odvisen od moči okupatorjevih sil, moči nastajajočih partizanskih enot, manevrskih sposobnostih le-teh, pomoči prebivalstva itd. Dokaj slabo industrijsko razvita Gorenjska je bila, kar se tiče upora, ugodnejša za NOB, slabša pa s strateškega stališča, predvsem zaradi goste železniške in cestne infrastrukture, ki je šla bolj na roko okupatorju. Priprave na NOB so se začele v Kranju že v prvih dneh po okupaciji. Že 12. 4. 1941 so si Kranjčani s prezirom ogledovali italijanske enote, ki so vkorakale v mesto. Množičnega sprejema pa niso doživeli niti Nemci, ki so nekaj dni zatem zamenjali Italijane. Kranjčani so bili potrti in zaskrbljeni, kako bodo z njimi ravnali okupatorji, kajti nemška propaganda, ki je obetala brezposelnim zaslužek in skrb za družine delavcev, je med brezposelnimi delavci ustvarila varljivo upanje. Toda vdanost nekaterih meščanov v usodo, ki so jo krojili tujci, ni mogla prikriti dejstva, da se pripravlja upor. Kranjski komunisti so imeli že pred vojno močno organizacijo, zato so ob začetku vojne takoj začeli zbirati orožje. Kljub najstrožji tajnosti ilegala ni ostala prikrita okupatorju, Nemcem je vseeno uspelo presenetiti nekatere komuniste in jih zapreti. Nekaterim pa se je kljub temu uspelo izogniti aretacijam. Le-ti pa so navezali stike s kmeti po vaseh, v katere Nemci niso pogosto prihajali, in pridobivali nove zaupnike, pri katerih so potem partizanske enote kasneje našle podporo.

Komunisti Andrej Kmet iz Britofa in Franc Mrak s Kokrice sta se organizacijsko vsekakor izkazala tudi po okupaciji Gorenjske, saj sta že v mesecu maju in juniju 1941 v Britofu in na Kokrici organizirala odbora OF. Mraku so pri tem na Kokrici pomagali Avgust Gros in Franc Kuralt s Kokrice, Franc Šiška z Velikega grabna in Franc Škofic - Pipa z Ilovke. Pogostejše sestankovanje in organizacijske priprave za oborožen upor niso ostale skrite Nemcem. Ti so s pomočjo domačih izdajalcev odkrili organizacijo OF v Britofu, kjer pa je Andreju Kmetu kljub aretaciji uspelo ranjenemu pobegniti k partizanom v Storžiški bataljon. Tu je 5. 8. 1941 ob napadu Nemcev na del Storžiškega bataljona padel v boju.

Ugodnejše razmere za oboroženi upor so nastale po 22. 6. 1941, ko je Hitler napadel Sovjetsko zvezo. Takrat so Nemci hoteli aretirati vse ljudi, ki so bili pred vojno osumljeni komunistične dejavnosti. Vsak dan je bilo bolj

napeto in v takih razmerah je bilo težko začeti oboroženo vstajo. V tistem obdobju je CK KPS poslal na Gorenjsko dva svoja inštruktorja, in sicer Lojzeta Kebeta - Štefana in Toma Brejca - Pavleta. Kmalu pa se je v tem prostoru pojavil tudi pred tem izgnani Stane Žagar starejši kot član poveljstva slovenskih partizanskih čet. Ker je bilo več članov komiteja že v ilegali, se je ta sestal 23. ali 24. 7. 1941 v Udin borštu pod Seničnim. Navzoči so sklenili, da bodo 27. 7. 1941 izvedli več diverzantskih akcij ter kaznovali izdajalce in predstavnike oblasti, nato pa ustanovili partizanske čete. Nemci so vedeli, da imajo partizani postojanke v Udin borštu, zato so velikokrat izvajali iskalne akcije ter v strelcih preiskovali Udin boršt. Ker pa so Nemci skupine partizanov stalno zasledovali po celotnem območju Udin boršta in je bilo bivanje vse težje, se je nekaj partizanov lotilo malodušje, saj so spoznali, da vojne ne bo tako kmalu konec, kot so prvotno menili. Zato jih je nekaj odšlo v Ljubljano. Najštevilčnejši del Kranjsko-tržiške čete pa je Jože Pesjak povedel čez Savo pod Mohor, kamor se je vrnila tudi I. kranjska četa. Partizani Kokrškega odreda so se sicer v obsežnem gozdu bojevali v letih 1941 in 1942, ko so kot začasno bivališče in center za nadaljnje akcije uporabljali kotlino Kapnik in čeprav prve kranjske čete niso izpolnile vseh načrtov ustanoviteljev, jih Nemcem vseeno ni uspelo v celoti pregnati iz njihovega operativnega območja v Udin borštu. Ker pa so se priprave za oborožen upor začele prav v Udin borštu že v juliju 1941, ko sta bili ustanovljeni Tržiška in Kranjska četa v Udin borštu in na njegovih obronkih, je bil sprejet odlok o spominski ureditvi tega območja z namenom, da se ustrezno uredi in zaščiti, tako da bo ostal trajen spomin na grozote vojne ter številna junaštva in tragedije borcev za osvoboditev. Danes pa o tem pričajo številna spominska obeležja padlim borcem, aktivistom in talcem. Za ta obeležja je bil izbran zmagovalni natečajni projekt, ki ga je izdelala arhitekturna skupina »Kras« v sestavi: Vojteh Ravnikar, Janez Koželj, Irena Černič in Damjan Gale.¹⁷

7.2 Priprave za boj proti okupatorju na ravni vojno-revolucionarnega komiteja za kranjsko okrožje

Vojno-revolucionarni komite za kranjsko okrožje so takrat sestavljali: Franc Vodopivec – vodja in člani: Jože Janežič iz Trziča, Franc Mrak s Kokrice ter Rudi Papež in Anton Nartnik - Črnicv iz Kranja (vsi so padli, op. p.).¹⁸ Sredi

junija 1941 je tudi kranjski vojno-revolucionarni komite že jasno razpravljalo o pripravah na oboroženo vstajo, glede česar so njihovi predstavniki dobili konkretna navodila na posvetu CK KPS v Ljubljani med 1. 6. in 2. 6. 1941 pri Ivančičevih ob Malem grabnu. Nemški okupator je bil takrat seveda najbolj pozoren na starejše komuniste in njihove simpatizerje ter jih je zaradi tega na začetku maja tudi začel vztrajno iskati. Večini teh se je uspelo izmakniti aretacijam. Prelomnica v pripravah na oboroženi upor in na končni prehod v ilegalo pa je bil 22. 6. 1941, ko je Hitlerjeva Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Tega dne se je zgodil pomemben dogodek, ki je slonel na obvestilu Toneta Tomšiča. Slednji je iz Ljubljane posredoval gorenjskim komunistom informacijo o tem, da se ti nemudoma umaknejo v ilegalo, saj je bilo pričakovati njihovo iskanje s strani gestapa, kar se je na koncu tudi uresničilo.

Vodstvo vstaje je na Gorenjskem hotelo v skladu z odločitvijo Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet v vsakem okrožju sestaviti svoj bataljon. Poleg tega je hotelo s partizanskimi četami iz gornje Gorenjske napasti begunjske zapore in osvoboditi več sto zaprtih aktivistov, pri čemer so sodelovali tudi terenski aktivisti. Prav zato je vodstvo vstaje na Gorenjskem hitelo z ustanavljanjem bataljonov. Tako je bilo Tržiški in Kranjski četi naročeno, da naj se čim prej združita v bataljon, ki bo deloval na operativnem območju Karavank. Na enak način naj bi se v bataljon združili tudi Jeseniška in Jelovška četa.

Po sklepu o začetku oboroženega upora proti okupatorju na Gorenjskem, ki so ga gorenjski predstavniki NOG pod vodstvom Staneta Žagarja st. sprejeli na posvetovanju 20. 7. 1941 na Malem Gregorjencu na Jelovici, so stekle priprave za začetek oboroženega upora tudi v jeseniškem, kranjskem in kamniškem okrožju.¹⁹

V kranjskem okrožju, ki je tedaj obsegalo v glavnem širše območje Kranja, Tržiča in Škofje Loke, so se priprave na oborožen upor pričele 22. 7. 1941. Tega dne se je na Slemenu pri vasi Senično, dobrih sto metrov južno od ceste Križe-Golnik, sestala okrožni vojni komite Kranj. Sestanka so se udeležili: sekretar Franc Vodopivec - Ciril, čevljarški pomočnik iz Kranja, Jože Poličar - Tone, delavec v tovarni gume v Kranju, doma iz Naklega, in Jože Janežič iz Tržiča. Sestanka se iz objektivnih razlogov niso mogli udeležiti člani Anton Nartnik - Črnivec, gradbeni delavec iz Kranja, Rudi Papež, delavec iz Kranja in Franc Mrak, delavec v tovarni gume v Kranju,

doma s Kokrice. Na sestanku sta bila prisotna tudi člana gorenjskega vodstva NOG Tomo Brejc - Pavel in Lojze Kebe - Štefan. Na sestanku je bil sprejet sklep o pričetku oboroženega upora v kranjskem okrožju.

Sklenili so, da na levi strani Save v kranjskem okrožju 26. 7. 1941 ustanovijo dve kranjski in Tržiško četo, imenovali so poveljstva čet, izdelali načrt odhoda aktivistov OF v partizane in načrt o izvedbi prvih vojaških in sabotažnih akcij. Dogovorili so se tudi, da se po opravljenih akcijah čete pod Storžičem združijo v bataljon in predvideli vodstvo bataljona. Za politične priprave na oboroženi upor v Kranju in okolici je bil zadolžen Franc Vodopivec - Ciril, za vojaške zadeve pravnik Jože Pesjak, za politične priprave v Trziču in okolici Jože Janežič ob pomoči Tončke Mokorel, za vojaške zadeve pa je bil zadolžen Stanoje Radenkovič, bivši graničarski podporočnik v Trziču. Skrb za priprave na desni strani Save kranjskega okrožja je prevzel Lojze Kebe - Štefan skupaj z Antonom Nartnikom.

Za izvedbo sklepa okrožnega vojno-revolucionarnega komiteja Kranj so bili v naslednjih dneh organizirani številni ožji in širši sestanki aktivistov v Kranju, na Primskovem, v Šenčurju, v Britofu, na Cegelnici, v Strahinju, Dupljah, Križah, Pristavi, Trziču, na Vetrnem, Golniku in drugod. Poveljniki so prejeli ukaz, da bodo skupine ilegalcev zbrali in jih skupaj z bojnimi skupinami pripravili za napade na sovražnika. Tako naj bi v Kranju napadli nemška motorna vozila in skladišče bencina na Primskovem pri Kranju ter vojaško skladišče, iz katerega bi odnesli zbrano zaplenjeno orožje kraljeve jugoslovanske vojske. Šenčurska skupina naj bi napadla orožniško postajo Cerklje in požagala telefonske drogoe med Šenčurjem in Britofom. Drugi člani vojnega komiteja so imeli nalogo pripraviti načrte za napade drugih skupin. Tako naj bi tržiška skupina napadla najbolj prizadevne okupatorjeve pomagače in orožniški postaji v Križah in na Golniku, pretrgala telefonske zveze in zbrala čim več prostovoljcev za Tržiško četo, ki so jo nato 26. 7. 1941 ustanovili v Čevdrcih nad Vetrnim.

Ludvik Vitez je pripravljaj skupino delavcev tovarne gume za odhod v Kranjsko četo, Franc Mrak in Stane Toplak pa sta obiskala zaupnike OF na Kokrici, v Naklem, Strahinju ter na Okroglem in jih obvestila, da naj pridejo zvečer 26. 7. 1941 z orožjem na Cegelnico, kjer bodo ustanovili četo in izvedli nekaj napadov. Nekateri od zaupnikov se takrat za odhod v partizane še niso dokončno odločili, skrito orožje pa tudi niso bili pripravljeni dati ilegalcem.²⁰

Dne 26. 7. 1941 so se na robu gozdnega kompleksa Udin boršt, na Fistrovem vrtu na Cegelnici pri Naklem, pričeli zbirati prvi borci.²¹ Poleg borcev iz Kranja, Klanca, Primskovega in Britofa se je četi pridružilo tudi 15 borcev domačinov iz obrobnihi vasi južnega dela Udin boršta: iz Cegelnice bratje Miha, France in Stane Fister ter Vinko Rejc, iz Strahinja brata Rudi in Gabrijel Mede z ženama Pavlo in Roziko ter Anton Guček, iz Naklega Jože Poličar, Miha Vinkšelj, brata Jože in Janez Praprotnik ter Albin Groboljšek, s Kokrice pa Franc Mrak. Nihče od navedenih ni bil oborožen in so vso noč potem zaman čakali ob Savi pri Okroglem, da jim poljanski aktivisti prinesejo obljubljeno orožje. Prav to je bil tudi razlog, da takrat na Cegelnici partizanska četa ni bila ustanovljena, čakajoči pa so se dogovorili, da se razidejo in spet zberejo čez teden dni. Po drugem viru pa naj bi se novonastala Kranjska četa morala še usposobiti in utrditi za načrtovane akcije. Poleg tega je bilo prisotno tudi pomanjkanje orožja, kar je pri bodočem komandantu Storžiškega bataljona Jožetu Pesjaku, katerega del je bila tudi Kranjska četa, povzročilo omahovanje. Slednji se je zaradi tega in do danes še drugih neraziskanih osebnih razlogov odločil za predstavitev začetka načrtovanih bojnih akcij na kranjskem območju.²² Nekateri borci so v noči na 27. 7. 1941 na Kokrici izobesili slovensko zastavo in na cestah napisali borbena gesla, zaradi česar so nemški orožniki naslednje jutro aretirali Alojza Zupana iz Kranja in Ignaca Rancingerja s Huj. Ilegalci in drugi prostovoljci, ki sta jih zbrala Franc Mrak in Stanko Toplak, so se 2. 8. 1941 spet zbrali na Cegelnici pri Naklem. Prve štiri puške so dobili na Okroglem, šest pa sta jih prinesla Gaber in Rudolf Mede iz Strahinja. Zbrano orožje so nato na Fistrovem skednju očistili, Ludvik Vitez pa je skupaj s še dvema aktivistoma prinesel dva zaboja nabojev, nekaj pištol ter 18 ročnih bomb.

Med tem je prispelo tudi sporočilo, da bodo nekateri Kranjčani odšli sami pod Storžič in s seboj prinesli orožje. V zadnjih julijskih dneh so člani vojnega komiteja sklicevali po vaseh sestanke in povabljeni vabili v partizane. Sestanek rodoljubov v Britofu, ki ga je vodil Andrej Kmet, je bil izdan, a so se udeleženci še pred prihodom nemških policistov razšli. Takrat so Nemci Andreja Kmeta sicer aretirali, a jim je med privedbo pobegnil in se ranjen zatekel k sorodnikom v Predoslje, nato pa je takoj odšel v partizane.

V soboto 2. 8. 1941 popoldne so tako na Cegelnico pri Naklem prišli vsi tisti, ki so se odločili za vstop v partizansko četo. Komandir Franc Mrak in

Franc Mrak 24. 1. 1941

Foto: arhiv Jurij Mrak

Spominsko obeležje je ob Fistrovi hiši na Cegelnici 17, kjer je bila ustanovljena Kranjska četa

Foto: Damjan Renko

politkomisar Stane Toplak iz Kranja sta borce razporedila v vrsto in oznanila, da je 2. Kranjska četa ustanovljena. Četo je nato komandir Franc Mrak še istega dne vodil skozi Udin boršt na Malo Poljano pod Storžičem, kjer je takrat že taborila novoustanovljena Tržiška četa. Dne 3. 8. 1941 je nato na Malo Poljano Ludvik Vitez pripeljal še 12 novih borcev iz Kranja in njegove okolice. Med 25 borci čete sta bila tako dva obrtnika, štiri obrtniški pomočniki, en vajenec in en kmečki

Spominsko obeležje na Cegelnici

Foto: Damjan Renko

delavec. Preostalih 24 borcev je bilo delavcev, od tega jih je 11 prišlo iz tovarne Semperit, 7 iz LGW (nekdanja Jugočeška), 2 iz tovarne Inteks, po eden iz tovarne Jugobruna, združne tovarne v Otočah, Elektrarne Majdič, štirje pa so bili gradbeni delavci. Njihova politična organiziranost je bila naslednja: 11 članov in 5 kandidatov KPS, 4 člani Sokola, 3 krščanski socialisti in en nacionalni socialist, preostalih 10 pa pred vojno ni bilo organizirano.

V nedeljo, dne 4. 8. 1941, so na Veliko Poljano čez dan poleg nekaterih svojcev storžiških partizanov prihajali tudi izletniki in planinci, med katerimi je bilo očitno tudi veliko takih, ki so želeli videti prve »gošarje«. Dopoldne sta tako med planinci prišla tudi dva nemška civilista, ki sta se v megli kar naenkrat znašla med partizani. Ko je prvi od njiju spoznal, kam je zašel, mu je uspelo pobegniti, čeprav je partizanski stražar Franc Šiška streljal nanj. Drugega Nemca, ki je med tem v megli zašel med preostale partizane so ti obstopili in ugotovili, da gre za Walterja Heckerja, člana Nacionalsocialistične nemške delavske stranke – Nacionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (v nadaljevanju: NSDAP, ki je bila v nacistični

Nemčiji politična stranka in idejna nosilka skrajno nacionalistične in protidemokratske politike) in ravnatelj banke v Kranju. Ker je nato poskušal zbežati tudi on, so ga ustrelili. Partizani, prepričani, da jih Nemci zasledujejo, so nato na Veliki Poljani pustili samo patroljo, ki naj bi sprejemala prihajajoče novince, vsi ostali pa so odšli pod severno steno Storžiča. Na poti so srečali trgovca Potočnika iz Križ, za katerega so nekateri vedeli, da je član Kulturbunda. Iz neznanih razlogov so se nato partizani proti vsem pravilom konspiracije zadovoljili le z njegovo prisego, da o srečanju s partizani ne bo nikomur nič povedal ter ga nato izpustili. Ob prihodu partizanov k prvotni planšarski oz. Verbičevi lovski koči (1123 m n. v.), ki je stala v zgornjem delu doline Lomščice, v bližini planine Jesenje, so naleteli na tržiške pevce in druge izletnike, ki pa so proti večeru odšli v dolino.²³ Navedena koča je bila v planinsko postojanko prvotno preurejena v letu 1938, vendar je že naslednje leto skoraj v celoti pogorela. Kočo so dokončno požgali Nemci 5. 8. 1941, po napadu na del Storžiškega bataljona. Sedanji dom pod Storžičem je bil zgrajen septembra 1951. Od njega je lep pogled na bližnjo severno steno Storžiča, Tolsti vrh in Karavanke. Upravlja ga PD Tržič.

V popoldanskem času sta do navedene koče prispela partizana Franc Vodopivec in Rudi Papež, ki sta povedala, da je nemška policija v dolini že aretirala številne Gorenjce. Rudi Papež je nato skupaj s kurirjem Valentinom Teranom še istega dne odhitel na planino Vodice na Jelovici obvestiti Staneta Žagarja, da sta ustanovljeni dve kranjski in ena tržiška četa, ki sta pripravljene za napad na begunjske zapore. Prav takrat so bili partizani na Jelovici tudi obveščeni, da so nemški policisti v begunjskih zaporih ustrelili štiri zapornike kot talce zaradi maščevanja za ustreljene Nemce.²⁴

Obenem je Rudi Papež opozoril Staneta Žagarja, da se o tej akciji na terenu preveč govori, zaradi česar obstaja nevarnost, da bodo Nemci le-to preprečili. Tu je potrebno omeniti, da je šef okupacijske civilne uprave Franz Kutschera v tistem času s plakati najavil, da bo za vsak partizanski napad ustreljena skupina zapornikov, ki so s tem postali talci. Kljub pomislekom je bil sklenjen dogovor, da se napad izvede v noči s 5. na 6. 8. 1941. Stane Žagar je nato poslal nekaj partizanov k zaupnikom OF v vaseh pod severnim pobočjem Jelovice, ki naj bi pomagali partizanom osvoboditi zaprte v begunjskih zaporih. Takrat je k partizanom na Jelovici prišlo okrog

45 prostovoljcev, od tega 15 iz Kroke, med njimi nekateri tudi že oboroženi. Poveljujoči Stane Žagar je poslal Valentina Terana nazaj pod Storžič obvestiti kranjske in tržiške partizane, da se pridružijo skupnemu napadu na nemško posadko v begunjskih zaporih.

Dne 4. 8. 1941 je pri Verbičevi lovski koči za Storžičem potekala slovesnost ob ustanovitvi Storžiškega bataljona kot prvega partizanskega bataljona v Sloveniji (komandant bivši letalski kapetan Jože Pesjak in komisar delavec in komunist Jože Janežič, op. p.). Tržiško četo sta od ustanovitve vodila komandir graničarski podporočnik Stanoje Radenković in komisar Anton Štefe iz Tržiča. Ta je zamenjal Jožeta Janežiča, ki je postal komisar bataljona. Kranjsko četo pa sta še naprej vodila komandir Franc Mrak in komisar Stane Toplak. Komisar Janežič je postrojenemu bataljonu, v katerem je bilo 63 bork in borcev, razložil določila "Partizanskega zakona", nato pa je prebral tudi prisego, ki so jo ti ponavljali za njim:

»Jaz, partizan osvobodilne ljudske armade slovenskega naroda, ki se ob boku slavne delavsko-kmečke Rdeče armade Sovjetske zveze ter vseh ostalih za svobodo se borečih narodov borim za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, za bratstvo in mir med narodi in med ljudmi, za srečnejšo bodočnost delovnega ljudstva, prisegam pred svojim narodom in svojimi sobojniki:

- da bom oddal vse svoje moči in sposobnosti osvobodilni stvari slovenskega naroda, delovnega ljudstva ter vsega naprednega in svobodoljubnega človeštva v sveti vojni proti fašističnim tlačiteljem in barbarom;

- da ne bom zapustil partizanskih vrst, v katere sem prostovoljno in zavestno vstopil, in ne odložil orožja do popolne zmage nad fašističnimi okupatorji, do popolnega uresničenja velikega osvobodilnega cilja slovenskega naroda;

Prisegam, da bom v boju za te velike osvobodilne cilje s svojo krvjo branil čast in nedotakljivost naše partizanske zastave in da bom, če bo potrebno, žrtvoval tudi svoje življenje.«

Komandant bataljona Jože Pesjak je nato izbral skupino 41 mlajših oboroženih borcev in jim povedal, da bodo odšli preko Bistriške planine in Dobrče proti Begunjam, druga skupina 18 partizank in starejših

neoboroženih borcev pa je z dvema oboroženima stražarjema pospravila kočo in okolico. O tem, kje so opazili partizane, so Nemce v Tržiču najbrž obvestili izletniki in planinci, ki so se 4. 8. 1941 proti večeru vrnili v dolino. Tržičan Nikolaj Klemenc je v noči s 4. na 5. 8. 1941 zbral šestnajst tržiških petokolonašev, med njimi so bili tudi Edmund in Rudolf Stransky, Viljem Amann, Frenk Čarman, Anton Šuster, Anton Kavčič in lovec Meglič (po domače "Lofnek"), ki so nato vodili nemške orožnike in policiste iz 181. rezervnega policijskega bataljona (RPB) proti Verbičevi lovski koči, ki so jo zgodaj zjutraj 5. 8. 1941 prikrito obkolili. Njihovo prisotnost je zaznal partizanski stražar Stane Fister, ki je ustrelil proti njim in tako opozoril soborce na sovražnika. Nemci v obkolitvi so nato partizane pozvali k predaji, kar pa so ti odklonili. V nadaljevanju so Nemci pričeli streljati v kočo, iz katere so se zaslišali kriki ranjenih in umirajočih partizanov. Borke in borci so odgovorili s streljanjem in metanjem bomb, a vse je bilo zaman.²⁵ V neenakem boju je padlo osem partizanov, med njimi tudi prve tri slovenske partizanke: Marija Solnar (28), Marija Štefe (24), Marija Bečan (25), Peter Ahačič (45), Jože Janežič (27), Andrej Kmet (34), Jože Gradišar (44) in Anton Guček. Iz sovražnikovega obroča se je uspelo rešiti desetim borcem, med njimi je bil tudi Gabrijel Sušnik. Slednji je postal izdajalec, saj je po vrnitvi v dolino odšel k Nemcem ter jim povedal vse, kar je vedel o ustanovitvi Storžiškega bataljona ter delu le-tega, ki se je napotil preko Dobrče proti Begunjam. Skupina preostalih devetih borcev, med katerimi je bil tudi komandir kranjske čete Franc Mrak, ki je bil pri preboju ranjen na desno stran pljuč, se je prikrila v skalni škrbini desno nad kočo. Od tam so lahko le nemočno opazovali, kako so Nemci po končanem boju prinesli padle partizane pred kočo in jih tam fotografirali, nato pa kočo zažgali in trupla osmih padlih partizank in partizanov barbarsko zmetali v ogenj.

Franc Mrak se je nato s skrajnimi napori uspel prebiti domov na Kokrico, preostala skupina partizanov pa se je nato napotila preko planine Javornik, ki leži pod vrhom Velikega Javornika (1716 m n. v.) proti dolini Kokre. Tu jo je v kraju Dol 6. 8. 1941 opazil domačin Janez Črnič, ki jo je izdal nemškemu orožniku. Ti so na kraj poslali patroljo, ki je ujela Stanka Toplaka in Ivana Urbanca. Slednja sta bila nato odpeljana v begunjske zapore, od koder sta bila v novembru 1941 deportirana v koncentracijsko taborišče Mauthausen, kjer je Ivan Urbanc umrl, Stanko Toplak pa se je po

osvoboditvi vrnil v Kranj.

Po bitki je okupator fotografiral mrtve partizane in jih zažgal skupaj z Verbičevo kočo

Foto: avtor neznan

Dne 5. 8. 1941 je bil tako na Pogrošarjevi planini na Jelovici ustanovljen Cankarjev bataljon, ki je še istega dne začel izvajati premik proti Begunjam. Žal so vse njegove predhodnice ugotovile, da je nemški okupator medtem njihovo namero preprečil, saj je na vse mostove čez reko Savo postavil močne zasede. Ker je bilo tako ugotovljeno, da je bila akcija nedvomno razkrita, se je poveljstvo Cankarjevega bataljona odločilo za umik nazaj na Jelovico.

V tem je glavnina Storžiškega bataljona z 41 borci prispela na Dobrčo (1634 m n. v.), kjer je zamaš čakala na prihod borcev Cankarjevega bataljona z Jelovice, s katerimi naj bi v zgodnjih jutranjih urah 6. 8. 1941 skupaj napadli begunjske zapore in rešili zapornike. Borci Storžiškega bataljona so v nadaljevanju okoli 24. ure prispeli na dogovorjeno mesto pri Begunjah. Ker pa vse do jutranjih ur niso mogli vzpostaviti zveze s Cankarjevim bataljonom, so se nato umaknili nazaj na Dobrčo.

Nemci so medtem s svojimi enotami hermetično zaprli masiv Dobrče ter iz štirih smeri s slovenskimi vodiči in domačimi izdajalci pričeli prodirati proti vrhu Dobrče. Ena od nemških kolon je zalotila partizane v Langusovi

Nemci po hajki na Dobrči

Foto: avtor neznan

koči in jih napadla. Čeprav je partizanom uspelo zaustaviti sovražnikov prvi napad z mitralješkim ognjem, se je kmalu za tem večji del bojno neizkušenih borcev razbil na več manjših skupin, ki so se prestrašeno skrivale po pobočjih Dobrče, del teh pa se je umaknil proti Begunjščici. V napadu so Nemci zajeli partizana Milorada Stošića iz Tržiča in ga nato 23. 8. 1941 v Kranju javno obesili v strah upirajočemu se ljudstvu.

Po prvem obdobju začetnega in nadvse težavnega uporniškega delovanja na tem območju so oktobra 1941 odšli preostali borci Storžiškega bataljona na desno stran Save, kjer so se vključili v Cankarjev bataljon. V tem bataljonu so med drugim decembra 1941 sodelovali v Poljanski vstaji, v začetku januarja 1942 pa tudi v legendarni dražgoški bitki. Po dražgoški bitki so se borci Storžiškega bataljona vrnili pod Storžič in se vključili v medtem novoustanovljeno Kokrško četo. Skupno so na pomlad 1942 pod Storžičem prižgali novo iskro upora in 18. 6. 1942 onstran Storžiča, na Kališču, ustanovili Kokrški odred.

Plakat o usmrtnitvi ujetega partizana Milorada Stošića

Foto: avtor neznan

Nemci v Kranju obesijo Milorada Stošića

Foto: Milko Rotar in Stane Šinkovec

7.3 Franc Mrak na zdravljenju v Ljubljani

V že opisani zgodbi o izdaji in napadu nemških policijskih enot na Verbičevo lovsko kočo za Storžičem, kjer je takrat prenočeval del borcev novonastalega Storžiškega bataljona, se je težko ranjenemu komandirju

Francu Mraku uspelo prebiti iz sovražnikovega obroča. Z zadnjimi močmi se mu je uspelo v noči s 5. na 6. 8. 1941 nekako privleči domov na Kokrico, kjer mu je žena Marija zasilno oskrbela rano. Ker je Mrak pričakoval, da ga bo okupator iskal na domu, sta se z ženo Marijo odločila, da se skrije pri zanesljivih ljudeh. Tako je žena Marija nemudoma o zadevi obvestila svaka Petra Drinovca, ki je z ženo Angelo živel v domači hiši "Pr Poležetu" na Kokrici.

Peter Drinovec je bil od leta 1934 in vse do začetka 2. svetovne vojne zaposlen v mlekarni v Naklem. Med vojno pa je bil premeščen na delovno mesto voznika tovornjaka v novo mlekarno v Čirčah pri Kranju, kjer je najmanj enkrat, včasih pa tudi dvakrat dnevno vozil mleko v Ljubljano. Italijani so namreč imeli z Nemci pogodbo za preskrbo Ljubljane z mlekom. Mleko je Drinovec prevažal s tovornjakom znamke Ford, predelanim na pogon z lesnim plinom. Sistem je vseboval okroglo peč na oglje, premera 65 cm in višine 150 cm, dovodno in slepo cev ter filtre. Ob predelavi je bil poleg filtrov izdelan tudi poseben skrivni prostor za prevoz ilegalne pošte, literature in drugega materiala čez mejo. Drinovec je tako literaturo za Kranj prejemal v Ljubljani na Maistrovem trgu na vnaprej dogovorjenem kraju od neznanega moškega in dveh žensk ter jo nato dostavil okrožnemu sekretarju KPS Kranj Francu Vodopivcu na Mohorjevem klancu. Nadaljnja distribucija je potekala s pomočjo skrivnih zaupnikov. Kar se pa tiče dostavljanja tiska OF, ga je Drinovec dostavljal Pavletu Bartlju, ki ga je nato skupaj s Slavkom Križem raznosil zaupnikom OF v kranjskem okrožju.²⁶

Kot že rečeno, je Drinovec po obvestilu svakinje Marije Mrak že po nekaj urah Franca Mraka odpeljal na domačijo "Pr Bdetu" na Ilovki, kjer mu je gospodar in terenski odbornik OF Franc Škofic - Pipa (op.: kasneje partizan Kokrškega odreda) oskrbel rano ter ga skril v svoj ilegalni bunker, kjer je v tistem času delovala tudi ilegalna tiskarna OF. Po treh dneh se je Mraku rana zastrupila, kar je botrovalo odločitvi, da se ga ilegalno odpelje v Ljubljano, kjer mu bo nudena strokovna zdravniška oskrba. Za to nalogo je bil ponovno izbran Peter Drinovec, ki je svaka Mraka ilegalno pretihotapil s tovornjakom čez demarkacijsko črto v okupirano Ljubljano.

V tem delu se Jurij Mrak spominja maminega pripovedovanja, da je akcija uspela, in oče je bil pod ilegalnim imenom hospitaliziran v takratnem sanatoriju Šlajmerjev dom, kjer je bil operiran ter nato po zaključeni hospitalizaciji evakuiran v eno od ilegalnih stanovanj, kjer ga je

Ilovka, hiša družine Škofic (»Pr Bdetu«), kjer je bil Franc Mrak skrit v ilegalnem bunkerju

Foto: Damjan Renko

Franc Škofic - Pipa (1941)

Foto: arhiv Franc Škofic ml.

Franc Škofic - Pipa s soborci v Kokrškem odredu nekje na Jezerskem (stoji spredaj desno)
Foto: arhiv Franc Škofic ml.

Peter Drinovec Foto: avtor neznan

obiskoval partizanski zdravnik.²⁸ Med okrevanjem v Ljubljani ga je nekdo okoli 15. 11. 1941 izdal Italijanom, ki so ga nato aretirali in zaprli. Po neuspešnih zaslišanjih so ga kasneje v dogovoru z Nemci dne 13. 12. 1941 na mejnem bloku v Šentvidu izročili pripadnikom nemške mejne izpostave gestapa Šentvid (Franca Mraka je tam zelo verjetno zasliševala posebna ekipa Sonderkommanda Kraus, op. p). Ti so ga nemudoma prepeljali v Kranj, kjer je bil nato dva dneva zaslišan in mučen v gestapovskem zaporu v kletnih prostorih Gimnazije Kranj. Jurij Mrak se spominja materine navedbe, da naj bi oče imel celo možnost od tam pobegniti, pa se za to ni odločil, in sicer zaradi pričakovanih brutalnih represalij do

njegovih sorodnikov in znancev (fizično uničenje in zaseg premoženja, op. p.).

Ljubljana, nekdanji Šlajmerjev dom, kjer se je ilegalno zdravil Franc Mrak

Foto: avtor neznan

Na mejnem bloku v Šentvidu Italijani izročijo Franca Mraka Nemcem

Foto: avtor neznan

Kranjska gimnazija, kjer je med okupacijo imel gestapo v kletih zapore

Foto: avtor neznan

7.4 Ocena prvega obdobja oboroženega upora na Gorenjskem

Julijska oborožena vstaja je tudi na Gorenjskem, brez vsakršnega dvoma, dosegla svoj osnovni namen. Pri okupatorju je povzročila prizadetost in nelagodje, saj ta ni pričakoval takega odziva. Še posebej zaradi dejstva, da so se njegovi načrti o totalnem ponemčevanju in vključevanju tega dela Slovenije v tretji rajh pričeli sesuvati kot hišica iz kart. Prav zaradi oboroženega upora je moral nemški okupator poleg obstoječih policijskih enot pripeljati še dodatne policijske sile. Taka okupatorjeva reakcija je pokazala na to, da ima Gorenjska velik geostrateški, geopolitični in gospodarski pomen, zaradi česar se je posluževal nevrednih metod podrejanja (socialna demagogija, aretacije, izganjanje prebivalstva, mučenje, streljanje talcev itd.). Okupator se je tudi zavedal, da so organizatorji in voditelji oboroženega upora predvsem komunisti, zoper katere je uporabil vse metode eliminacije, kar pa jim seveda ni uspelo niti v kasnejših obdobjih vojne. Na partizanski strani so se pokazale tudi neizogibne začetne slabosti, ki so bile v primerjavi z okupatorjem pogojene predvsem z manjšo številčnostjo ter pomanjkljivo oborožitvijo, kot tudi bolečim pomanjkanjem izšolanih in izkušenih vojaških poveljnikov.

Dejstvo je, da je po razbitju Storžiškega bataljona in umiku Cankarjevega

bataljona s Kotliča (kota 1411 m n. v. SZ od Dražgoš, v osrčju Jelovice) ter po razbitju bohinjskih partizanov dejavnost gorenjskih partizanov upadla. Nekatere je zajelo malodušje zaradi slabe obrambe pred napadi okupatorjevih enot in policijskega nasilja nad ujetimi partizani in aretiranimi aktivisti OF. Tako je bilo zaključeno prvo obdobje oboroženega upora na Gorenjskem, v katerem se je od 26. 7. 1941 do 5. 8. 1941 v partizanske enote vključilo 199 prostovoljcev. Večina prvih gorenjskih partizanov se je zavedala, da je potrebno v tem boju vztrajati, sicer bo okupator neovirano uresničeval svoje načrte o izgonu in uničenju slovenskega naroda. V kasnejših obdobjih so partizani, kljub precejšnjim žrtvam, ki so jih povzročili tudi tisti iz vrst domačih izdajalcev, v boju vztrajali. O tem govori tudi sporočilo nemške podružnice koroškega propagandnega urada na Bledu z dne 16. 8. 1941, ki pravi, da je dejavnost komunistov na Gorenjskem, kljub zasledovanju partizanskih enot in zapiranju oseb, ki jih podpirajo, še vedno zelo živahna. O pomiritvi tako ne more biti govora. Takrat so s strani nekaterih iz nemške zasedbene uprave že pričeli padati prvi predlogi o upočasnitvi procesa ponemčevanja in odložitvi izгона prebivalstva do konca vojne, kar je svojevrsten dokaz o uspešnosti narodnoosvobodilnega gibanja.²⁹

8. BEGUNJSKI ZAPORI

V Sloveniji je veliko posvečenih krajev, ki spominjajo na trpljenje ljudi med 2. svetovno vojno. Posebno poglavje v naši zgodbi pa si vsekakor zaslužijo begunjski zapori. Begunje na Gorenjskem so idilična vas pod goro Begunjščica, sedem kilometrov severno od Radovljice. V mogočni graščini Katzenstein sredi naselja so bili med 2. svetovno vojno v času nacistične okupacije gestapovski zapori. Od 20. 5. 1941 do 4. 5. 1945 je bilo tu zaprtih 12.134 oseb, večinoma pripadnikov odporniškega gibanja z Gorenjske pa tudi iz ostalih slovenskih pokrajin. Ostal je spomin na strah, negotovost ter nečloveška mučenja v preiskovalnih postopkih. Mnogi zaporniki so bili poslani v koncentracijska taborišča, po večini v Dachau in Mauthausen. Skrajna nacistična oblika zatiranja svobodoljubja pa je bilo streljanje talcev. Iz begunjskih zaporov je bilo tako usmrčenih 849 ljudi, od tega 179 talcev v dolini Drage, med njimi tudi Franc Mrak s Kokrice. Gre za ozko dolino Drage s strmimi pobočji, ki se razprostira severovzhodno od naselja

Begunje na Gorenjskem. Dolina se prične pri gradu Kamen in se nadaljuje okoli 1,5 km daleč ob potoku Begunjščica. Usmrčitve talcev iz begunjskih zaporov so ob vhodu v dolino v letu 1942 opravljali nemški policisti. V grobišču, ki je od leta 1953 urejeno kot spominski park, je pokopanih 161 talcev.

Dne 4. 5. 1945 je partizanski Kokrški odred po nekajdnevni pogajanjih s poveljujočim zavzel begunjske zapore in osvobodil 632 jetnikov. Na ta dan imajo v Begunjah praznik, ki ga počastijo s spominsko svečanostjo. V graščini Katzenstein, z zanimivo zgodovino od 14. stoletja dalje, je zdaj psihiatrična bolnišnica, v njenem severozahodnem traktu, kjer so bile med drugo svetovno vojno celice na smrt obsojenih, pa je urejen spominski muzej. Ohranjeni in predstavljeni so pretresljivi zapisi jetnikov na stenah jetniških celic in okupatorjevi oglasi o streljanju talcev. Dokumentarno gradivo in drugi predmeti prikazujejo življenje internirancev in izseljencev v zaporih in nekaterih koncentracijskih taboriščih v letih 1941–1945 in nacistična grozodejstva nad domačim prebivalstvom. V parku in v bližnji dolini Drage je urejeno grobišče 667 talcev in partizanov.

Graščino Katzenstein je nemški okupator spremenil v zapore gestapa

Foto: avtor neznan

Obležji sta bili urejeni po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja. Umetniške skulpture *Pripornik* in *Talec* iz bron ter *Talka* iz kraškega marmorja v graščinskem parku so dela akademskega kiparja Borisa Kalina (1951 in 1954).

8.1 Begunjski zapori med okupacijo

Državno žensko kaznilnico v Begunjah na Gorenjskem, ki so jo od leta 1875 oskrbovale usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega, so 23. 4. 1941 prevzele nemške okupacijske oblasti. Osebe kaznilnice, tj. 35 sester reda sv. Vincencija Pavelskega, so najprej pustili bivati v zaporu, vendar so jih nato 22. že 3. 5. 1941 odslovili. Ostale so predvsem tiste nune, ki so skrbele za jetniško ekonomijo. Preseliti so se morale v stolp, kjer so ostale do 3. 10. 1941. Nemški okupator je tu sprva uredil zbirno taborišče za gorenjske izgnance, nato pa najhujše zapore nemške varnostne policije in varnostne službe na Gorenjskem. Kot državno lastnino jugoslovanske države je kaznilnico zaplenil šef civilne uprave Franz Kutschera dne 10. 6. 1941 v korist samouprave državnega okrožja Koroške. S tem ni bilo več ovire za preureditev zapora. Že prej pa so oblasti uporabile kaznilniške prostore za namestitev aretiranih, ki so bili namenjeni izgonu.

Po prevzemu neposredno po okupaciji so okupatorji začeli postopno urejati tudi ustanove za odvzem prostosti, pri čemer so izhajali iz svojih zamisli okupacijske uprave in bodoče ureditve anektiranih območij, ki pa so jih opredeljevale predvsem možnosti, saj je bila drugačna prostorska ali krajevna ureditev zaporov dolgotrajna zadeva. Preureditev mreže zaporov in posameznih kazenskih zavodov je terjala tako gradbene posege kot denar, oboje pa je bilo v vojnih razmerah težko dobiti za takšne vrste gradenj, ki niso imele neposrednega vpliva na izrabo potencialov za vojne potrebe. Tako razumevanje vloge zaporov je tudi vplivalo na relativno počasno in neambiciozno oblikovanje mreže zaporov in zato tudi malo novogradenj. Policijske in sodne ustanove so prevzele in izrabile vse tiste namensko grajene prostore za odvzem prostosti, ki so jim ustrezali. Na tak način so funkcionirali predvsem že zgrajeni zapori, tako sodni kot policijski zapori na nemškem okupacijskem območju. Prve mesece po okupaciji si je nemška okupacijska oblast prizadevala predvsem prilagoditi obstoječe zmogljivosti svojim namenom. To pa je bila začasna ureditev, ki naj bi vzdržala do priključitve k državnemu ozemlju, načrtovani za jesen 1941. V

sistematičnem prevzemu pa tudi pregledu stanja pravosodnih institucij in zaporov kot ustanov v času vojne je pooblaščenec za nekatere pravne zadeve v prvi polovici junija 1941 prevzel tudi vse zapore, ki so bili do tedaj v sodni pristojnosti, to pa so bili zapori okrožnih in okrajnih sodišč ter moška kaznilnica v Mariboru. Poleg tega je predvsem orožništvo, ki je prevzelo tudi stavbe dotedanjih žandarmerijskih postaj, prevzelo tudi njihove prostore za pridržanje. Kjer so si morali urediti nove, so si uredili tudi vsaj zasilen prostor za zapiranje. Orožništvo je načeloma aretirane hitro poslalo dalje v preiskovalne zapore okrožij. V skladu z nemško okupacijsko policijsko in pravosodno ureditvijo so bili preiskovalni zapori osnova sistema za odvzem prostosti. Večino preiskovalnih zaporov so preuredili iz dotedanjih zaporov okrožnih in okrajnih sodišč.

Na Gorenjskem so bili aretirani, predvideni predvsem za izgon, najprej zaprti v zaporih okrajnih središč. Ker ni bilo tolikšnega pritiska domačih folksdojčerjev, vzpostavljanje nemške oblasti pa je bilo za nekaj dni v zaostanku za Štajersko, so aretacije potekale počasneje in bolj organizirano, čeprav so bile konec aprila že množične. Zapor za aretirane, ki so bili večinoma namenjeni izgonu, so uredili najprej v kaznilnici Begunje, takoj po 1. 5. 1941, ko so prišli v kazenski zavod. Kot zapor za aretirane, namenjene izgonu, je kaznilnica poslovala do prvih dni junija, čeprav se je že sredi maja začelo preurejanje kaznilnice v osrednji zapor za policijske preiskovance. Prvi taki zaporniki so bili privedeni 20. 5. 1941. Posebno sestavo osebja je imel policijski preiskovalni zapor v Begunjah. Ostal je v policijski pristojnosti in skladno s tem je bilo tudi tam nastavljeno osebje. Sestavljali so ga policisti, žandarmerija in pripadniki tajne državne policije, poleg tega pa tudi nekaj zaposlenih civilistov. Pazniško službo so opravljali poleg nekaj gestapovcev na vodilnih položajih predvsem tisti, ki so zapor tudi stražili, to pa so bili prvi dve leti, do jeseni 1943, pripadniki zaščitne policije (dolgo je to bila 1. četa 181. rezervnega policijskega bataljona oziroma po reorganizaciji 5. četa 2. bataljona 19. SS policijskega polka). Jeseni 1943 sta bila zavarovanje in straža v zaporu v Begunjah predana orožništvu. V ta namen je bil ustanovljen Orožniški stražni vod Begunje, v katerem so služili orožniki, dodeljeni z orožniških postaj. Imel je izrecno nalogo, da skrbi za vzdrževanje reda in miru v zaporu in nadzira vzdrževanje hišnega reda kaznjencev, kar pomeni tudi pazniške naloge. Ker so bili pazniki policisti, je tudi izvajanje nadzorne službe imelo pridih

njihovega osnovnega poklica, kot npr. nošenje avtomatskega strelnega orožja znotraj zavora, policijsko uravnavana skupinska disciplina zapornikov, vojaška telovadba namesto sprehoda.

Zaradi bližine gozdov in lege zunaj večjih centrov je morala biti straža močnejša. Stražo in širše zavarovanje zavora v Begunjah je najprej, do novembra 1943, izvajala po ena četa zaščitne policije, najdlje sta to bili 1. četa 181. rezervnega policijskega bataljona oz. 5. četa II. bataljona 19. SS policijskega polka. Od začetka junija 1941 je zavor stražilo 30 policistov. Od 10. 11. 1943 pa je zavor stražil Orožniški stražni vod Begunje, ki je imel 38 orožnikov. Izmenjaje na 24 ur sta stražili dve skupini s po 17 možmi. Bilo je 7 stražarskih mest, na katerih so se orožniki izmenjevali na 3, pozimi pa na 2 uri. Vod se je zaradi povečane nevarnosti pred napadi partizanov poleti 1944 okrepil še za 9 orožnikov.

8.2 Nečloveške okupatorjeve metode

Med aretiranimi pripadniki NOG so bile tudi osebe, ki so po mučenju (poostreno zaslišanje) popustile in pričele izdajati. Na osnovi tako pridobljenih informacij je gestapo aretirane, za katere se je ocenilo, da bodo nagnjeni ne le k popuščanju v smislu priznanja in obtoževanja svojih tovarišev, marveč tudi k aktivnemu sodelovanju z gestapom, uporabil kot agente.³⁰ V tem delu je vsekakor treba povedati, da je poostreno zasliševanje gestapu v Nemčiji dovoljeval tajni ukaz vodje SIPO in SD z dne 1. 7. 1937, in sicer v primerih, ki so se nanašali na neposredne državne interese. Ukaz je bil uničen in ni na voljo, vendar lahko sklepamo o njegovi vsebini iz razgovorov, ki so bili dne 4. 6. 1937 v nemškem pravosodnem ministrstvu in so se nanašali na mučenje zapornikov. Takrat je bilo dogovorjeno, da je pri zaslišanju dovoljeno do 25 udarcev, od desetega udarca dalje pa mora biti navzoč zdravnik. Ta ukaz so 6. 10. 1941 razširili tudi na Poljake in Sovjete, o uporabi sredstev pri poostrenem zaslišanju pa je na Gorenjskem odločal vodja IV. oddelka KdS na Bledu. Ta predpis je leta 1942 spremenil KdS v Beogradu, ki je ukazal, da se pri poostrenem zaslišanju upošteva ukaz z dne 12. 6. 1942, ki je predvideval, da mora biti zdravnik navzoč od 20. udarca dalje. Za način in tudi za obseg poostrenega zaslišanja je moral dati pisno dovoljenje vodja IV. oddelka KdS. Teh predpisov v begunjskih zavorih niso nikoli upoštevali, niti glede

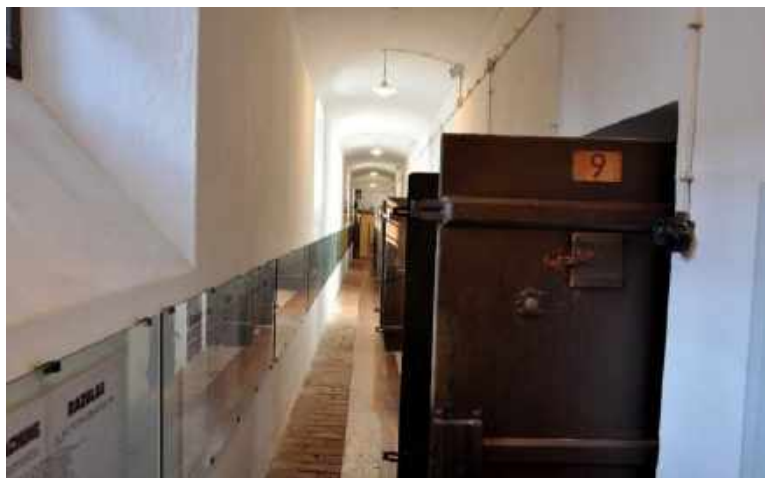
načina in obsega poostrenega zasliševanja niti glede obvezne navzočnosti zdravnika. Tako npr. uradni zdravnik v begunjskih zaporih dr. Janez Šarec ni bil navzoč niti pri enem takem poostrenem zaslišanju. To dejstvo je po končani vojni na zaslišanju pred našim sodiščem potrdil tudi takratni koroški gavljatelj dr. Rainer, ki je povedal, da kljub poskusom spraviti zadeve v nekakšne okvire, SIPO nikoli in nikomur ni dovolil vmešavanja v njegove zadeve. Da bi izsilili priznanje, so zasliševalci pri mučenju uporabljali odtegotanje spanca, neoskrbo ran, obešanje na kavlje, žilovko, korobačo z jeklenimi kroglicami, bikovko, električni tok ter druge nečloveške metode in sredstva.

Slovenskim partizanom in pripadnikom OF je bilo poznano, da gestapo med zaporniki v begunjskih zaporih pridobiva agente za delo proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Zato je proti osebam, ki so po času, preživetem v zaporu, bile izpuščene na svobodo, pa niso bile odpeljane v koncentracijsko taborišče v Nemčiji, vladalo nezaupanje, vse dokler ni bilo preverjeno njihovo obnašanje v zaporu in izključena verjetnost, da po izpustitvi ne delajo za gestapo.

Metoda pridobivanja aretiranih članov in simpatizerjev OF in partizanov se je v begunjskih zaporih v večjem obsegu začela izvajati šele v juliju 1942. To metodo je uvedel referent IV N KdS na Bledu, kriminalistični komisar Brandt, ki je bil napoten iz Berlina zaradi usposabljanja tega referata. V obdobju julij–november 1942 je bilo med izpuščenimi zaporniki iz begunjskih zaporov kar visoko število tistih, ki jih je gestapo pridobil za svoje agente. Seveda je to izvajal taktično in je zaradi brisanja sledi istočasno poleg svojih agentov iz zaporov izpuščal tudi osebe, ki niso postali njihovi agenti.³¹

Poleg pritiska z represalijami proti družinskim članom oseb, ki so se pridružile partizanom ali so sodelovala z OF, je bila med glavnimi metodami nemškega varnostnopolicijskega aparata v Sloveniji proti tem osebam likvidacija ali pošiljanje v koncentracijsko taborišče. Sliko tega postopka kaže gibanje zapornikov že omenjenega zavora v Begunjah. Od avgusta 1941 dalje se je pričelo v tem zaporu streljanje aretiranih oziroma njihova napotitev v delovna ali koncentracijska taborišča v Nemčiji. Tako je bilo npr. v tem mesecu od 426 privedenih oseb ustreljenih 45, 39 pa napoteno v omenjena taborišča. Od oseb, ki so bile takrat aretirane, je bil večji del izpuščen, vendar se je v kasnejših obdobjih število izpuščenih

oseb zmanjševalo, število likvidiranih oseb pa je bilo vedno večje. V prvih treh mesecih 1942 je bilo tako v nemška taborišča napotenih 300 zapornikov, skoraj 100 pa je bilo ustreljenih. Poleti 1942 se je število aretiranih in likvidacij začelo dvigati. V mesecu juliju je npr. v begunjske zapore bilo privedeno 497 oseb, od tega je bilo ustreljenih 178 oseb, medtem ko je bilo le 21 oseb napoteno v taborišča v Nemčijo. V letu 1943 je število ustreljenih pričelo upadati, vendar je zato porastlo število napotitev v koncentracijski taborišči Dachau in Ravensbrück. Priliv zapornikov se je še posebej povečal od trenutka kapitulacije Italije.³²

Begunjski zapori, hodnik pred celicami smrti

Foto: avtor neznan

8.3 Franc Mrak v begunjskih zaporih

Dne 15. 12. 1941 je gestapo Franca Mraka iz svojih zaporov v kranjski gimnaziji odpeljal v begunjske zapore, kjer je bil zaprt v eni od tim. bunkerskih celic (celice smrti, op. p.). V tem delu se Mrakov sin Jurij spominja maminega pripovedovanja, kako se je nekaj dni zatem z vlakom odpeljala do Radovljice in nato peščila do begunjskih zaporov, kjer ji je nekako uspelo pri upravniku zavora izprosi obisk pri zaprtem možu. Marija Mrak je sinu Juriju obisk očeta opisala kot eno najbolj grozljivih doživetij v njenem življenju. V eni od jetniških celic, kjer je potekal obisk, je bil ves čas prisoten nemški policist, ki je očitno obvladoval tudi slovenščino, saj je pozorno spremljal njun pogovor. Po njenem opisu so gestapovci očeta nečloveško mučili. Bil je pretepen, okoli oči je bil ves

podplut, zabuhel v obraz ter poln modric po vidnih delih telesa. Dejal ji je, da nikomur na tem svetu ne privoščiti tega, kar so Nemci počeli z njim, da bi od njega izvedeli karkoli v zvezi z bojem proti okupatorju. Mrak je ženi tudi zabičal, da naj poskusi njunega sina Jurija vzgojiti tako, da se ne bo tako kot on sam spustil v politiko. V bistvu je bil opisani obisk zadnje srečanje zakoncev Mrak. Nemški ubijalski stroj je dne 3. 1. 1942 Franca Mraka in še 35 drugih begunjskih zapornikov odpeljal v dolino Drage ter jih postrelil kot talce.

Na tem mestu je vsekakor potrebno omeniti, da je gestapo storil vse, da bi ugotovil pravo vlogo in obseg delovanja Franca Mraka v narodnoosvobodilnem gibanju. Tako je bilo ob proučevanju virov med drugim ugotovljeno, da je gestapo dne 15. 12. 1941 v Kranju aretiriral in v gestapovskem zaporu v kranjski gimnaziji zasliševal tudi Mrakovega svaka Petra Drinovca v zvezi s sodelovanjem in nudenjem pomoči Francu Mraku. Drinovec je med zaslišanjem kategorično zanikal vse obtožbe. Prav tako pa je tudi Drinovčev delodajalec od gestapa zahteval, da Drinovca izpusti, saj je zaradi specifičnih znanj nenadomestljiv, kar je gestapo dejansko nato tudi upošteval in ga izpustil.³³ Po 74 letih je bilo tudi prvič ugotovljeno, da je v decembru 1941 gestapo aretiral še Lovrenca Mraka, starejšega brata Franca Mraka, ter ga zaprtega v begunjskih zaporih zasliševal o bratovih dejavnostih v narodnoosvobodilnem gibanju.³⁴

9. ZAKLJUČEK

Kako nečloveško in kruto je ravnal nemški okupator, je razvidno tudi iz dejstva, da je ženo ustreljenega Franca Mraka seznanil z njegovo ustrelitvijo šele dne 28. 4. 1941, ko so jo gestapovci iz kranjske izpostave gestapa prišli aretirati na delovno mesto v tovarno Jugobruna v Kranju. S kamionom, na katerem je bilo že nekaj aretiranih ljudi, so jo nato odpeljali domov na Kokrico, kjer je morala v ekstremno kratkem času pripraviti nekaj najbolj nujnih oblačil ter pri bližnjem sosedu Finžgarju (po domače »Pr Mojškrniku«, op. p.) vzeti iz varstva enajstmesečnega sina Jurija, nato pa sta bila odpeljana v gestapovske zapore v kranjski gimnaziji.

Dne 29. 4. 1941 ju je gestapo odpeljal na kranjsko železniško postajo, kjer sta bila vkrcana na tovorni vlak z interniranci, ki ju je nato odpeljal v

Bekanntmachung

Am 3. I. 1942 wurden nachstehend angeführte Personen erschossen, weil sie als Mitglieder von Banden an zahlreichen Mord- und Raubüberfällen beteiligt waren, bzw. Banden mit Nachrichten, Lebensmittel usw. unterstützt haben.

Hrobath Stanislaus	geboren	11. 3. 1918
Hojka Josef	"	22. 1. 1918
Menzinger Franz	"	3. 7. 1905
Sajović Fridolin	"	19. 2. 1907
Stračar Johann	"	15. 3. 1924
Vidič Johann	"	7. 3. 1915
Novak Vinzenz	"	19. 7. 1906
Pirš Anton	"	27. 5. 1918
Kohler Bernhard	"	16. 5. 1911
Kometj Anton	"	19. 3. 1914
Kraljic Izidor	"	7. 1. 1919
Mastnak Johann	"	22. 12. 1909
Mikuš Vinzenz	"	1. 4. 1924
Valjavec Johann	"	8. 4. 1922
Zupan Johann	"	14. 9. 1913

Falzar Alois	"	1. 9. 1920
Fornetzi Franz	"	13. 6. 1905
Oreschek Franz	"	28. 11. 1911
Pirc Lenard	"	19. 8. 1918
Jagodič Johann	"	8. 8. 1925
Mrak Franz	"	19. 11. 1907
Bergant Vinko	"	5. 10. 1912
Benedičič Johann	"	12. 4. 1923
Košir Franz	"	4. 8. 1906
Košir Johann	"	23. 10. 1905
Potočnik Jakob	"	30. 4. 1922
Plestenjak Jernej	"	24. 4. 1925
Potočnik Martin	"	6. 11. 1909
Plestenjak Jernej	"	22. 8. 1920
Peternelj Friedrich	"	7. 10. 1923
Tschelik Method	"	15. 9. 1909
Kokalj Albin	"	3. 4. 1928
Peternelj Paul	"	22. 1. 1903
Grošelj Franz	"	2. 10. 1912
Dermota Anton	"	5. 1. 1913
Kepič Johann	"	2. 3. 1900

Der Höhere # — und Polizeiführer im Wehrkreis XVIII

gez. Rösener

#-Gruppenführer, Generalleutnant d. Polizei.

Uradni razglas generala Rösenerja o usmrtni talcev 3. 1. 1942, med njimi tudi Franca Mraka

Nemčijo. Izkrkana sta bila šestnajst kilometrov severozahodno od Münchna, v kraju Burg Wernfels, kjer je bilo v tamkajšnjem gradu nacistično koncentracijsko delovno taborišče. V bistvu je šlo za mladinsko delovno taborišče, kjer so prevladovala matere z otroki. Ob prihodu v taborišče je bilo Mariji Mrak dodeljeno delo kuharice. Po kakem letu bivanja v taborišču je njeno vestno in natančno delo opazila žena poveljujočega komandanta taborišča, ki je nato prepričala moža, da je Marijo Mrak premestil k njej za kuharico, sobarico in varuško.

Nazaj v osvobojeno domovino sta se Marija in Jurij Mrak vrnila z vlakom dne 18. 7. 1945. Domača hiša na Kokrici, ki jo je nemški okupator zasegel zaradi sodelovanja družine z narodnoosvobodilnim gibanjem, je bila ob njunem povratku popolnoma izpraznjena in opustošena. Le kasnejši zaposlitvi Marije Mrak v tovarni "Tiskanina" v Kranju in sinovim pridnim rokam gre zasluga, da sta v kasnejših letih zaživela človeka dostojno življenje.

Grob Franca Mraka na grobišču v dolini Drage

Foto: Damjan Renko

Grad Burg Wernfels, v katerem je bilo med 2. sv. vojno koncentracijsko delovno taborišče

Foto: Stefan Wagner

Marija in Jure Mrak pri obiranju hmelja (poleg koša)

Foto: arhiv Jurij Mrak

Burg Wernfels, komandant taborišča z družino (Marija in Jurij Mrak v ozadju levo)
Foto: arhiv Jurij Mrak

Burg Wernfels, Jure Mrak z enim od nemških učiteljev Foto: arhiv Jurij Mrak

Marija Mrak v povojnih letih Foto: arhiv Jurij Mrak

Med nastajanjem tega pisnega dela je bilo tudi ugotovljeno, na kakšen način so se povojne oblasti oddolžile Francu Mraku za njegov prispevek domovini. Kar se tiče povojnih zveznih oblasti je takratni minister za narodno obrambo in vrhovni komandant JLA maršal Josip Broz - Tito z ukazom št. 217/321 dne 29. 11. 1950 Francu Mraku posmrtno podelil »Spomenico«.

Na občinskem nivoju se je povojna kranjska občinska oblast spominu na Franca Mraka oddolžila s poimenovanjem ene od mestnih ulic.³⁵ Enako je bil po Francu Mraku poimenovan tudi kulturni dom na Kokrici, kar kaže na to, da se je takratna oblast nedvomno zavedala njegove veličine. Verjetno je pričakovala, da bo naselje Kokrica doživelo kulturni in društveni razvoj, kajti Franc Mrak je bil za časa življenja ugleden mož. Njegovo delo in njegova žrtev za boljši svet in dostojanstvo slovenskega naroda so lahko vzor tudi današnjim generacijam. Franc Mrak je s svojim zavzemanjem za domoljubje in slovenstvo ter uporom proti okupatorju nedvomno presegal čas, v katerem je živel. Brez utemeljenega razloga je bil v letih poosamosvojitvene politične histerije preimenovan v »Kulturni dom Kokrica«.

Kar se tiče področja nepremične memorialne dediščine je ugotovljeno, da je Franc Mrak naveden na treh spominskih obeležjih. V prvih dveh primerih je bila postavitelj krajevna organizacija ZB NOV Kokrica (1954, 1959), v tretjem primeru pa podjetje Sava Kranj (1949):

- EŠD: 20694; Geslo: spominska plošča; Tip: memorialna dediščina; Ime: Kokrica – Spominska plošča Francu Mraku; Področje: zgodovina; Opis: Bronasta plošča z napisom in reliefom partizana, ki kliče v boj, posvečena Francu Mraku, aktivistu OF. Ustreljen je bil kot talec 1942 v Begunjah. Avtor je slikar M. Belec, odkrila ZB NOV Kokrica 1954. Lokacija: Spominska plošča je pritrjena na sredini južne fasade hiše Cesta na Brdo 57, kjer je Franc Mrak živel.

SPOMENICA

V VEČEN SPOMIN IN SLAVO
PADLIH BORCEV NARODNOOSVOBODILNE VOJNE
NA PREDLOG

ZVEZE BORCEV NARODNOOSVOBODILNE VOJNE
IZDAJA MINISTRSTVO NARODNE OBRAMBE
VLADE FEDERATIVNE LJUDSKE REPUBLIKE
JUGOSLAVIJE
TO SPOMENICO ZA

Mrak Franca

KI SE JE ODZVAL
POZIVU KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE
IN V BORBI PROTI FAŠISTIČNIM OKUPATORJEM
IN NJIHOVIM DOMAČIM PLAČANČEM
DAL SVOJE ŽIVLJENJE
ZA SVOBODO IN NEODVISNOST
ZA BRATSTVO IN ENOTNOST NARODOV JUGOSLAVIJE
ZA OBLAST DELOVNEGA LJUDSTVA IN ZA ZMAGO
LJUDSKE REVOLUCIJE

Večna slava padlemu borcu za svobodo

Štev. spomenice 11151, v Beogradu dne 29. NOVEMBRA 1950

ZVEZA BORCEV
NARODNOOSVOBODILNE VOJNE
JUGOSLAVIJE

SEKRETAR

Mrak Franca

MINISTER NARODNE OBRAMBE
VRHOVNI KOMANDANT
JUGOSLOVANSKE ARMIJE

Mrak

Posmrtno podeljena partizanska spomenica Francu Mraku

Arhiv: Jurij Mrak

Spominska plošča na hiši, kjer je živel Franc Mrak

Foto: Damjan Renko

- EŠD: 400665; Geslo: spominska plošča; Tip: memorialna dediščina; Ime: Spominsko obeležje padlim domačinom, ki je vzdano v pročelje kulturnega doma na Kokrici. Sestavljeno je iz okvirja iz sivega marmorja (105 cm x 75 cm) ter spominske plošče iz črnega marmorja (96 cm x 65 cm) z vklesanim in pozlačenim napisom. Avtor: neznan; Lokacija in dostop: Objekt kulturnega doma v osrednjem delu Kokrice, vzhodno ob cesti Kranj-Predoslje, Cesta na Brdo 30. Spominska plošča je na severnem delu na zahodni fasadi, ob vhodu v kulturni dom.

Spominsko obeležje na kulturnem domu na Kokrici

Foto: Damjan Renko

- EŠD: 21454; Geslo: spominska plošča; Tip: memorialna dediščina; Ime: Spominska plošča iz nekdanje »Save« v Kranju (Gregorčičeva ulica), dimenzije 150 cm x 75 cm, posvečena spominu delavcev kolektiva Sava Kranj, padlim v letih 1941–1945, odkrita 1949; Lokacija in dostop: Spomenik stoji znotraj kompleksa proizvodnih hal podjetja Sava Goodyear, Škofjeloška cesta 6 v Kranju, pred objektom »Preizkusna postaja« (op.: na zelenici ob vzhodni fasadi postaje).

Že v uvodnem raziskovalnem delu projekta se je upravičeno porajalo vprašanje, zakaj je bil prispevek Franca Mraka kot enega prvih partizanskih komandirjev v Sloveniji in na Gorenjskem na področju publicistike iz obdobja NOB dolgih 73 let odrinjen v pozabo. Zadovoljivega in konkretnega odgovora na to vprašanje žal ni bilo moč najti. Dejstvo je, da je bilo ob prebiranju zgodovinskega gradiva, primerjanju izjav posamičnih še živečih akterjev s križanjem informacij moč ugotoviti le nekaj indicev, ki so nakazovali na nedokazljivo hipotezo, da je najmanj eden ali celo več partizanskih funkcionarjev na lokalnem oblastnem nivoju od leta 1942 dalje ter tudi v povojnem obdobju s svojim delovanjem in vplivanjem načrtno izrinilo lik in delo Franca Mraka v pozabo zaradi uveljavitve lastnih koristi. Če bi povojna oblast po letu 1945 resnično pošteno ovrednotila osebni prispevek Franca Mraka v NOB, bi si ta že po takrat veljavnih kriterijih, navedenih v Biltenu Vrhovnega štaba NOVJ (št. 12-13-december 1941 in januar 1942), nedvomno zaslužil naziv narodnega heroja. Ker tak način poprave krivic v današnjem družbenem redu ni možen, je bila pričujoča spominska biografija edini način, da se spomin na Franca Mraka dostojno umesti na mesto, kjer bo za vedno ostal častno zapisan – v narodov spomin.

Spominsko obeležje iz objekta nekdanje Save v Kranju

Foto: Damjan Renko

10. UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA

10.1 Publikacije

- BENEDIK, France. 1999. Seznam ulic, cest in trgov v mestu Kranj – nastanek, poimenovanje in njih spremembe. V: *Kronika (Ljubljana)*, let. 47, št. 1/2. Kranj: Gorenjski muzej, UDK 914.971.2 (497.4).
- BERTONCELJ, Ivan - Johan. 1961. Ob 20. obletnici vstaje na Gorenjskem. V: *Gorenjska v borbi za svobodo*, knj. 5). Kranj: Muzej revolucije.
- BITKA, kakor življenje dolga: pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev. 1975. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- DEŽELAK-Barič, Vida. 2007. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- *Glas Gorenjske*, 3. avg. 1956, št. 61.
- JAN, Ivan. 1980. *Kokrški odred: Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, I. del*. Ljubljana: Partizanska knjiga. (Knjižnica NOV in POS; 26/4).
- JAN, Ivan. 1981. Ob 40-letnici oborožene vstaje na Gorenjskem. *Javna tribuna (Ljubljana-Šiška)*, jun. 1981, let. 21, št. 204.
- K NAŠEMU občinskemu prazniku. 1952. V: *Tržiški vestnik*, 5. avg. 1952, št. 1, str. 1.
- KONOBEJ - Slovenko, Franc. 1960. Planine in gozdovi med NOB. V: *Planinski vestnik*, junij 1960, let. XVI, št. 6, str. 254.
- KOVAČ, Gaja. 2011. *Sistem skrivnih bolnišnic med NOV in POS kot sanitetna oskrba: diplomsko delo*. Ljubljana: 2011.
- KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB.
- NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957.
- POLLAK, Martin. 2012. *Franjo Sirc – kranjski trgovec in industrialec: zgodovinski esej*. Gimnazija Kranj: 2012.
- ŠINKOVEC, Stane. 1991. *Begunje: nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko.

- ŠTEFE, Franc, idr. 2013. *Udin boršt*. Združenje borcev za vrednote NOB Kranj. Kranj: april 2013.
- ZUPANIČ Slavec, Zvonka. 2012. *ISIS*, junij 2012.

10.2 Spletni viri

http://www.savel-hobi.net/leksikon/zgodovina_sl/slike_zg/okupacija.jpg
http://konglomeratni-kras.hostei.com/paper.php?knjiga=feniksova_skrivnost_konglomeratnega_krasa
http://www.planinskivestnik.com/files/File/PV_1960_06.pdf
<http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=27075>
<http://www.sistory.si/raw2xml.php?ID=1559>
[http://sl.wikipedia.org/wiki/Draga_\(dolina\)](http://sl.wikipedia.org/wiki/Draga_(dolina))
http://www.muzeji-radovljica.si/3m_talci/_predstavitev.html
<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-APPSVSM7>
<http://www.mladina.si/94212/vojske-ni-vec/>
http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska_dela_1/pdfs/mb11_kovac-gaja.pdf
<http://issuu.com/visart.studio/docs/isis2012-06/32?e=1001894/2609353>
http://sl.wikipedia.org/wiki/Stor%C5%BEi%C5%A1ki_bataljon
http://sl.wikipedia.org/wiki/Dom_pod_Stor%C5%BEi%C4%8Dem
http://www.arhiv.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalije_meseca/arhivalija_meseca_februar_2012/
<http://www.mizarstvo-gorjanc.si/podjetje-zgodovina/>
<http://www.gimkr.si/200-letnica>
http://sl.wikipedia.org/wiki/Komunisti%C4%8Dna_partija_Slovenije
http://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0tajerska_domovinska_zveza
<http://issuu.com/visart.studio/docs/isis2012-06/32?e=1001894/2609353>
http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf
http://sl.wikipedia.org/wiki/Komunisti%C4%8Dna_partija_Slovenije
http://sl.wikipedia.org/wiki/Komunisti%C4%8Dna_partija_Jugoslavije
http://sl.wikipedia.org/wiki/Neodvisna_dr%C5%BEava_Hrva%C5%A1ka
http://sl.wikipedia.org/wiki/Peta_kolona
<http://www.mladina.si/94212/vojske-ni-vec/>
http://www.ortopedska-klinika.si/pages.php?id_meni=70&id=44

http://sl.wikipedia.org/wiki/Voja%C5%A1nica_%C5%A0entvid

http://sl.wikipedia.org/wiki/Aprilska_vojna

http://sl.wikipedia.org/wiki/Red_Narodnega_heroja

10.3 Dokumenti

- Izpisek iz MKU UE Kranj, št. 6501 z dne 27. 9. 1999.
- Izpisek iz RMK UE Kranj, št. 6889 z dne 13. 9. 2000.
- Jure Mrak, Spomini na očeta.
- Kopija izjave Petra Drinovca z dne 7. 7. 1960.
- Kopija prošnje Marije Mrak Zavodu za socialno zavarovanje za dvojno štetje let ob upokojitvi z dne 4. 5. 1962.
- Partizanski zakon, julij 1941 (skeniran osnutek tipkopisa, 3 strani, 32 x 24 cm, restavriran s postopkom laminacije).

10.4 Fotografije

Drinovec, Niko (družinski arhiv), Debeljak, Pavel (osebni arhiv), Mrak, Jurij (osebni arhiv), Škofic, Franc ml. (osebni arhiv), Sotošek, Brane (skica), Wagner, Stefan in Globočnik, Vito (naslovna stran: *Talci*, 1945, linorez), Damjan Renko.

11. OPOMBE

- 1 GLAS *Gorenjske*, št. 61, 3. avg. 1956, str. 4.
- 2 BITKA, *kakor življenje dolga: pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*. 1975. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 115–121.
- 3 JAN, Ivan. 1980. *Kokrški odred: Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, I. del*. Ljubljana: Partizanska knjiga. (Knjižnica NOV in POS; 26/4). Str. 29.
- 4 BITKA, *kakor življenje dolga: pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*. 1975. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 121.
- 5 Prošnja Marije Mrak Zavodu za socialno zavarovanje za dvojno štetje let

ob upokojitvi z dne 4. 5. 1962.

- 6 KRIŽNAR, Ivan: *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB. Str. 21–25.
- 7 BERTONCELJ, Ivan-Johan. 1961. Ob 20. obletnici vstaje na Gorenjskem. *Gorenjska v borbi za svobodo*, knj. 5, str. 8–11). Kranj: Muzej revolucije.
- 8 KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB. Str. 21–25.
- 9 BARIČ Deželak, Vida. 2007. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 49, 105, 169.
- 10 KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB. Str. 13, 14.
- 11 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str. 295–315.
- 12 ŠINKOVEC, Stane. 1991. *Begunje – Nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Str. 173, 174.
- 13 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str. 323–329.
- 14 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str. 357–358.
- 15 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str. 351–355.
- 16 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove

- FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str. 621–626.
- 17 KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB. Str. 89.
 - 18 JAN, Ivan. (Junij 1981). Ob 40-letnici oborožene vstaje na Gorenjskem. V: *Javna tribuna* (Ljubljana-Šiška), letnik 21, številka 204.
 - 19 ŠTEFE, Franc, idr. 2013. *UDIN BORŠT*. Združenje borcev za vrednote NOB Kranj. Kranj, april 2013. Str. 11–13.
 - 20 KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB. Str. 101–108.
 - 21 KONOBEJ - Slovenko, Franc. 1960. Planine in gozdovi med NOB. *Planinski vestnik* št. 6, letnik 1960, str. 254.
 - 22 JAN, Ivan. 1980. *Kokrški odred: Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, I. del*. (Knjižnica NOV in POS; 26/4). Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 78.
 - 23 JAN, Ivan. 1980. *Kokrški odred: Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami, I. del*. (Knjižnica NOV in POS; 26/4). Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 87–90.
 - 24 BERTONCELJ, Ivan - Johan. 1961. Ob 20. obletnici vstaje na Gorenjskem. Kranj: Muzej revolucije. V: *Gorenjska v borbi za svobodo*, knj. 5, str. 12 in 13).
 - 25 K našemu občinskemu prazniku. 1952. V: *Tržiški Vestnik*, št. 1, 5. avgust 1952, str. 1.
 - 26 Kako je potovala prepovedana literatura iz Ljubljane v Kranj v drugi polovici leta 1941. *Gorenjski glas*, avg. 1987, str. 5.
 - 27 Kopija izjave Petra Drinovca z dne 7. 7. 1960.
 - 28 KOVAČ, Gaja. 2011. *Sistem skrivnih bolnišnic med NOV in POS kot sanitetna oskrba: diplomsko delo*. Ljubljana, 2011. Str. 11.
 - 29 KRIŽNAR, Ivan. 2007. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj, 2007. Str. 119, 120, 121.
 - 30 NEMAČKA obavešajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: opšti deo – Slovenija, III. knjiga. 1957. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odeljenje. Beograd: 1957. Str.

239, 1.–3. odstavek.

- 31 ŠINKOVEC, Stane. 1991. *Begunje – Nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Str. 148–149.
- 32 NEMAČKA obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji: Opšti deo – Slovenija, III. knjiga. Državni sekretariat za unutrašnje poslove FNRJ – Uprava državne bezbednosti, III. odelenje, Beograd 1957. Str. 268, 3. odstavek.
- 33 Kopija izjave Petra Drinovca z dne 7. 7. 1960.
- 34 ŠINKOVEC, Stane. 1991. *Begunje: nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Str. 411.
- 35 BENEDIK, France. 1999. Seznam ulic, cest in trgov v mestu Kranj – nastanek, poimenovanje in njih spremembe. V: *Kronika (Ljubljana)*, let. 47, št. 1/2, str. 6. Kranj: Gorenjski muzej, UDK 914.971.2 (497.4).

12. SEZNAM IZRAZOV IN KRATIC

BdO – Befehlshaber der Ordnungspolizei (Komandant policije za varstvo ustavne ureditve)

BdS – Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (Komandant varnostne policije in SD)

CdS – Chef der Sicherheitspolizei (Šef varnostne policije)

CdZ – Chef der Zivilverwaltung (Šef civilne uprave)

CK – Centralni komite

Fašizem - diktatura finančne oligarhije med obema vojnama, zlasti v Italiji in Nemčiji

Gau – Upravno okrožje, ki ga je vodil šef okrožja (gavljater)

Gestapo – Geheime Staatspolizei (Tajna državna politična policija)

GPSČ – Glavno poveljstvo slovenskih čet

KdS – Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD (Komandant varnostne policije in SD, teritorialna ustanova na okupiranih teritorijih)

Kripo - Kriminalpolizei (Kriminalistična policija)

KPS (Komunistična partija Slovenije) je bila slovenska politična stranka, ki se je zavzemala za socialistično in komunistično Slovenijo. Leta 1934 so znotraj KPJ ustanovili Komunistično partijo Slovenije in Komunistične partije Hrvaške. Ustanovitev KPS je bila formalna izvršitev sklepa 4. konference KPJ, ki je bila konec leta 1934 v Ljubljani. Ustanovni kongres

KPS je potekal v strogi tajnosti ponoči s 17. na 18. april 1937 najprej v cerkvi, potem na kmetiji Barličevih na Čebinah nad Trbovljami.

KPJ (Komunistična partija Jugoslavije) je bila jugoslovanska politična stranka, ki je nastala leta 1919. Med drugo svetovno vojno je prevzela vodilno politično vlogo. Že takrat so nastale razlike med KPJ in sovjetsko KP. Prelom se je zgodil z Informbirojevo odločitvijo leta 1948.

Kulturbund je bila nemška kulturna zveza, ki je združevala Nemce v Kraljevini Jugoslaviji in tudi Sloveniji. Kulturno delovanje je bila v bistvu pretveza za nacistično in obveščevalno delovanje v korist Rajha. Kulturbund je tako npr. do leta 1941 izdelal popolne spiske vseh zavednih Slovencev. Na najvišja mesta na teh spiskih so postavili zavedne Slovence, ki so bili po okupaciji prvi na udaru za selitve in aretacije.

Nacizem – izraz za nemško obliko fašizma med obema vojnama

NDH (Neodvisna država Hrvaška – hrvaško Nezavisna država Hrvatska) je bivša satelitska država, ki je nastala na območju današnje Hrvaške po razpadu Kraljevine Jugoslavije. Dne 10. 4. 1941 je namestnik vodje ustašev Slavko Kvaternik razglasil NDH z blagoslovom tretjega rajha in Italije, ki sta okupirala ta del Jugoslavije. Na papirju je bila NDH kraljevina, ki jo je vodil kralj Tomislav II. Savojski, ki pa v resnici ni imel nobenih pravih pooblastil in ga med 2. drugo svetovno vojno sploh ni bilo na Hrvaškem. Pravi voditelj države je bil poglavnik Ante Pavelić. Geografsko je NDH zavzemala večji del današnje Hrvaške, toda Istra, Kvarner in Dalmacija so pripadale Italiji, medtem ko sta Medžimurje in južna Baranja prešla v last Madžarske. Po drugi strani pa je NDH zajemala celotno današnjo Bosno in Hercegovino. Malo je znano, da je NDH obsegala tudi del slovenskega teritorija. Pod hrvaško oblastjo se je leta 1941 znašlo pet slovenskih naselij: Bregansko selo (danes se imenuje Slovenska vas), Nova vas pri Bregani (danes Nova vas pri Mokricah), Jesenice na Dolenjskem, Obrežje in Čedem. Gre za ozemlje veliko približno 20 kvadratnih kilometrov, na katerem je takrat živelo okrog 800 prebivalcev. NDH je vodila kampanjo uničevanja srbskega, judovskega ter romskega prebivalstva na svojih ozemljih, zanj so obstajala koncentracijska taborišča, med njimi je najbolj zloglasen Jasenovac.

NOB – Narodnoosvobodilna borba

NOG – Narodnoosvobodilno gibanje

NOV – Narodnoosvobodilna vojska

NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nemška nacionalsocialistična delavska stranka, uradni naziv nacistične stranke).

OF – Osvobodilna fronta slovenskega naroda (bolj znana kot Osvobodilna fronta – OF SN) je bila slovenska politična organizacija, ki je nastala kot posledica okupacije slovenskega ozemlja v 2. svetovni vojni, najprej pod imenom Protiimperialistična fronta, po propadu pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo pa pod imenom Osvobodilna fronta (OF). Delovala je med leti 1941 in 1953. Glede na temeljne točke njenega programa je bil njen osnovni namen organizacija oboroženega odpora in boj proti okupatorjem.

OKW – Oberkommando der Wehrmacht (nemška vrhovna komanda)

Orpo – Ordnungspolizei (Policija za varstvo ustavne ureditve)

Peta kolona je izraz, ki označuje podtalno organizacijo znotraj mesta, vojaške enote ali drugje. Danes se izraz peta kolona običajno uporablja kot oznaka za domače izdajalce, ki zaradi političnih, verskih in drugih nazorov oz. narodnosti pomagajo tujim napadalcem. Sam izraz je nastal med špansko državljansko vojno, vendar ga pripisujejo različnim ljudem. Po eni od različic je izraz prvič uporabil falangistični general Queipo de Llano novembra 1936, ko je vodil napad štirih bojnih skupin oz. kolon, ki so prodirale z juga, zahoda in severozahoda proti Madridu, ki je bil pod nadzorom španske republikanske armade. Ob tej priložnosti naj bi Llano izjavil, da ima peto kolono že v mestu. Ta peta kolona je bila sestavljena iz fašistov, falangistov in drugih protirepublikanskih elementov.

Britanski zgodovinar Hugh Thomas uporabo izraza pripisuje falangističnemu generalu Emiliju Moli. Nekaj dni preden je prevzel poveljstvo nad vso madridsko fronto in je svoj glavni štab namestil v Avili, je v pogovoru z novinarji uporabil izraz »peta kolona«. Tuji novinarji so ga vprašali, katera izmed njegovih kolon bo zavzela Madrid, on pa jim je odvrnil, da bo to »peta kolona«, tj. prikriti nacionalisti v samem mestu. Odtlej se ta beseda na splošno uporablja kot naziv za vohunstvo in izdajstvo.

Rezident – nekdanji diplomatski predstavnik, stopnjo nižji od poslanika, predstavnik organizacije na določenem teritoriju.

RSHA – Reichssicherheitshauptamt (Glavna uprava za varnost rajha)

Sanatorij Šlajmerjev dom – danes Ortopedska klinika Ljubljana se je imenovala po primariju splošne bolnice dr. Edu Šlajmerju, utemeljitelju

moderne kirurgije na Slovenskem, častnem univerzitetnem profesorju in častnem meščanu Ljubljane. Dr. Šlajmer je leta 1988 promoviral v Grazu, deloval v Ljubljani kot splošni kirurg 1891–1922. V obeh balkanskih vojnah in med 1. svetovno vojno je bil dejaven kot vojni kirurg in sanitetni častnik. Kot prvi pri nas je vpeljal kirurško asepso, uporabo rentgenskega aparata in posege v lokalni in spinalni anesteziji. Pokopan je med velikimi Slovenci na ljubljanskem Navju. Zgradbo sanatorija sta leta 1930 projektirala slovenska arhitekta Domicijan Serajnik in Janko Omahen, učenca arhitekta Jožeta Plečnika. Dograjen je bil v letih 1931–1940 s sredstvi Trgovskega bolniškega in podpornega društva, pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani in Mestne občine ljubljanske. Šlajmerjev dom je obsegal fizioterapevtski oddelek v kleti, ORL in internistično ambulantno, rentgensko sobo, internistični oddelek v pritličju, kirurški oddelek v prvem nadstropju ter porodniški oddelek in ambulantno za šoloobvezne otroke v drugem nadstropju. Med 2. svetovno vojno je bil sanatorij vključen v sistem skrivnih bolnišnic med NOV in POS.

SD – Sicherheitsdienst (Služba varnosti, obveščevalna služba nacistične stranke)

SIPO – Sicherheitspolizei (Varnostna policija)

SLS – Slovenska ljudska stranka je bila v 19. in prvi polovici 20. stoletja slovenska politična stranka, ki je nastala kot katoliška narodna stranka in se nato do konca tridesetih let 20. stoletja preobrazila iz krščansko konservativne v krščansko socialno stranko. Ob nemškem napadu na Kraljevino Jugoslavijo 6. 4. 1941 je bil prav na pobudo SLS ustanovljen tim. Narodni svet, katerega osnovni cilj je bil s čim manj žrtvami oblikovati slovensko avtonomno ozemlje pod nadzorom enega samega okupatorja.

SS – Zloglasna nemška vojaška organizacija, katere člani so bili v začetku sami prostovoljci, ki so morali ustrezati strogim rasnim, fizičnim, zdravstvenim, političnim idr. pogojem selekcije. Glede na razvoj 2. svetovne vojne je pričel dotok prostovoljcev usihati, zato so pričeli tudi z naborom (nemški vojni obvezniki so lahko pristopili v Wehrmacht ali Waffen-SS), novačenjem tujcev, ki so rasno ustrezali (predvsem Skandinavcev) in prisilno mobilizacijo na okupiranih področjih. Ob koncu vojne je bilo v vrstah W-SS okoli 1.100.000 vojakov. V Sloveniji so v to zločinsko organizacijo na področju bivše »Ljubljanske pokrajine« po kapitulaciji Italije formalno pristopili tudi pripadniki policijsko –

paravojaške organizacije »Slovenskega domobranstva« (SS Slowenische Landwehr), ki je bila v bistvu naslednica italijanske paravojaške MVAC (Prostovoljne protikomunistične milice).

Sonderkommando – je bila med leti 1938–1945 običajno »ad hoc« ali »posebna enota« oblikovana iz oficirjev SS različnih specialnosti, ki so izvajale tim. naloge »končne rešitve« nad prebivalstvom okupiranih teritorijev.

V-Mann – Vertrauenmann (poverjenik ali agent)

Volksdeutsche – (fólksdôjčer) oznaka za med 2. svetovno vojno živečo osebo izven meja nacistične Nemčije, ki se je izdajala za pripadnika nemškega naroda in je običajno sodelovala z nemškimi obveščevalnimi službami.

Zavod svetega Stanislava – (Danes v njegovih prostorih poleg Škofijske klasične gimnazije delujejo tudi Jegličev dijaški dom, Študentski dom Janeza F. Gnidovca, glasbena šola, Slovenski dom in Osnovna šola Alojzija Šuštarja). Gradnja zavoda se je pričela leta 1901 na pobudo takratnega ljubljanskega škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča. Prvi dve tretjini zavoda sta bili dokončani leta 1905, v dokončanem objektu je deloval zavod in prva slovenska gimnazija. Leta 1910 je bilo dokončano levo, še zadnje krilo zavoda, s čimer se je dejavnost zavoda še dodatno povečala. Med prvo svetovno vojno je bila v zavodu vojaška bolnišnica, po vojni pa se je v zavodu nadaljevala predvojna aktivnost. Dne 28. 4. 1941 je stavbo zasedla nemška okupacijska vojska, dijaki in profesorji pa so morali zavod v treh urah zapustiti. Okupator je v zasedene objekte namestil vojaške enote za varovanje novonastale meje (demarkacijska črta) med Nemčijo in Italijo. V objektih je funkcionirala tudi izpostava nemške obmejne službe ter zbirno taborišče za izgon Slovencev v Srbijo in na Hrvaško. Po vojni in odhodu Nemcev je vojašnico zasedla Jugoslovanska vojska.

III – oddelek SD (v ustanovah RSHA)

IV – oddelek gestapo (v ustanovah RSHA)

V – oddelek kriminalistične policije (v ustanovah RSHA)

VI – oddelek mejne službe (v ustanovah RSHA)

IZDAJO PUBLIKACIJE SO OMOGOČILI (po abecednem redu):

Dušan Bavdek, dr. med. spec. splošne medicine, Kranj

Krajevna skupnost Kokrica

Občina Tržič

Pokrajinski svet ZZB NOB Slovenije za Gorenjsko

SOCIALNI DEMOKRATI - Območna organizacija Kranj

Ustanova Franca Rozmana - Staneta

Združenje borcev za vrednote NOB Kranj